

Ц(с) = 91.73

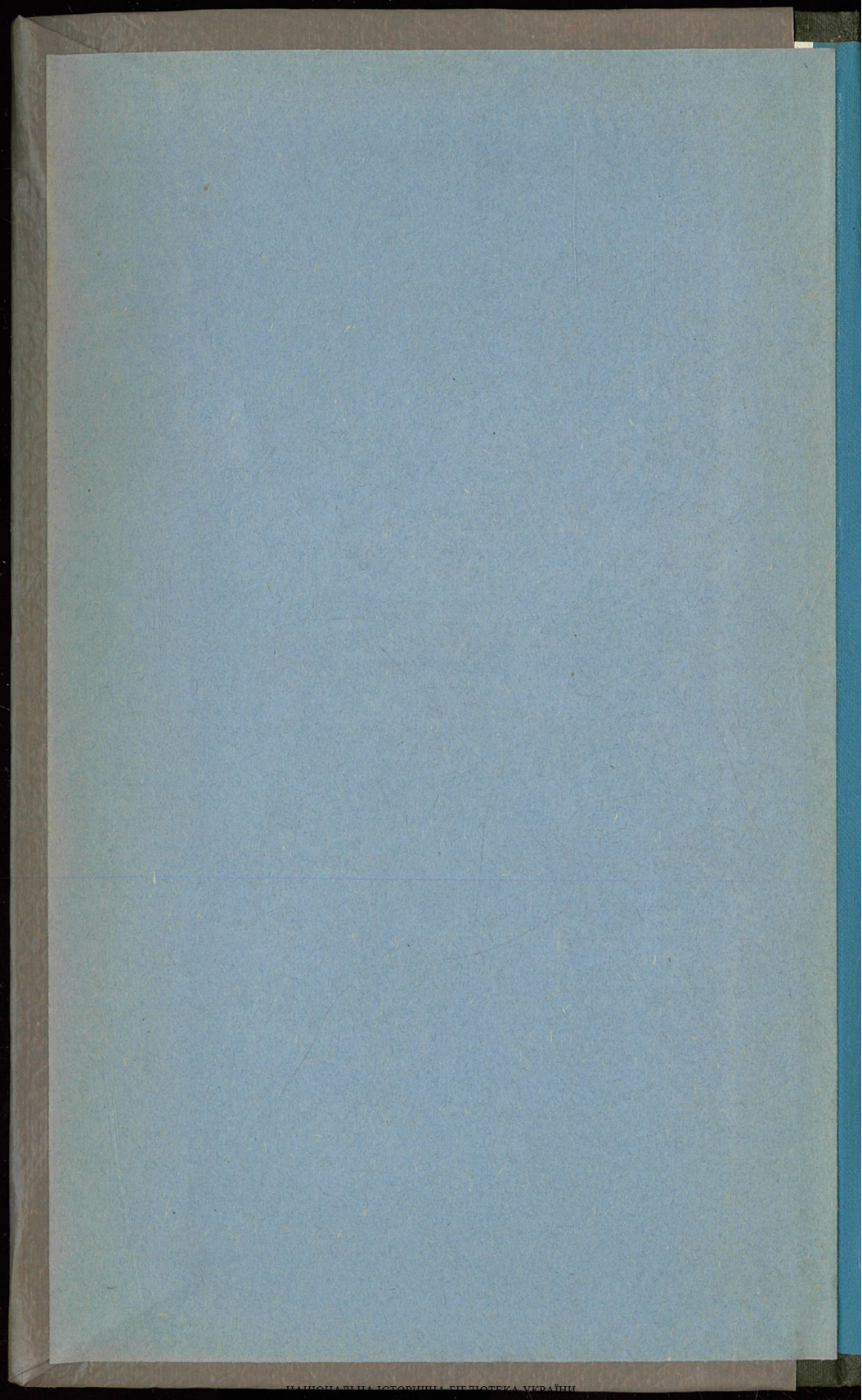
Б-90.

П. Бузук.

Нарис історії
української мови

К 1927

доф. П. БУЗУК

410) = 91.73
Б90

ТАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ВСТУП, ФОНЕТИКА І МОРФОЛОГІЯ
З ДОДАТКОМ
ІСТОРИЧНОЇ ХРЕСТОМАТІЇ

кх-2

64502

64

Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

-2015-

К И Ї В
1927

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *А. Кримський*.

-2102-

ВІСНИК АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Київськ. Окріг № 232
Держтрест „Київ - Друк“
1-ша фото-літо друкарня
Замова. № 870—2000

ПЕРЕДМОВА.

„Нарис історії української мови“ становить ґрунтовну перерібку моєї „Короткої історії української мови“, з додатком двох нових відділів: „Історії форм української мови“ та „Історичної хрестоматії“. До хрестоматії я вмістив поряд із відомими вже ще й невидані уривки (з Архангельської євангелії, з Добрилової євангелії, з одеського рукопису 1662 р.).

„Коротка історія української мови“ викликала цілу низку рецензій, і українських, і неукраїнських учених; вони й зазначили помилки та недогляди в моїй книжці.

Працюючи над „Нарисом історії української мови“, я з подякою скористався більшістю вказівок шановних рецензентів. Але головні зміни в моїй книжці що-до загального погляду на становище української мови й що-до методів дослідження не залежать від цих вказівок; вони значною мірою стоять у зв'язку з тими дослідями над передісторичною епохою слов'янської фонетики, що я їх закінчив (для Arch. f. slav. Phil.) ще раніш, ніж з'явилася перша рецензія (проф. Синявського в Шляху Освіти за 1924 р.) на мою книжку.

Друга категорія змін (напр., виділення полемічних місць чи складніших наукових питань, що я їх й друкую дрібнішим шрифтом) мала за мету більш надати книжці характеру підручника української мови для студентів І.Н.О. й викладачів шкіл.

У цій новій редакції книжки значно більше самостійного, і в безпосередньому студіюванні пам'ятників української мови, і в з'ясуванні цих історичних даних. Використав я також деякі наслідки своїх дослідів над півн.-українськими говорами.

22. V. 1926 р.
Мінськ.

П. Бузук.

В С Т У П.

§ 1. Предмет нашого курсу. Термін „українська мова“ має подвійне значіння. Його, по-перше, можна розуміти як сукупність усіх українських говорів, по-друге, як літературну мову, тоб-то мову письменства, інтелігенції й державних установ. Як відомо, у деяких народів літературна мова дуже відрізняється від народніх говорів. Оці обидва боки значіння слова „мова“ взагалі треба мати на увазі, студіюючи історію тієї чи іншої мови.

З одного боку, часто вже з самого початку письменства того чи іншого народу в пам'ятниках відбиваються діалектичні риси, і таким чином, історія мови повинна тоді звестись на історичну діалектологію, але, з другого боку, треба пам'ятати, що з різних причин мова пам'ятників не зовсім як слід передає живу народню мову і, нарешті, в літературній мові може відбиватись вплив якоїсь іншої мови.

Що-ж до значіння слів *українська*, *Україна*¹⁾, то треба сказати, що раніш воно було вужче. Спершу цією назвою взагалі називали крайні землі, суміжні з половцями й татарами. Пізніш „Україною“ називали свою землю козаки. А в XIX віці назва ця в працях деяких українських учених (Михальчука, Житецького та инш.) набуває значіння півд.-східньої частини України. Але пізніше, через різні причини, вона поширилась на весь „півд.-руський“ край. По-перше, головні письменники, що утворювали українську літературу, вийшли з тих говорів, яким і давали назву „українські“²⁾; по-друге, поширюватись зазначеним назвам допомагала свідомо українська інтелігенція, змагаючись проти розповсюдження термінів *Малоросія*, *малоруський*, які хотів прищепити поліцейськими заходами старий російський уряд. Останні ці назви не поширились і серед народу³⁾.

Слід зауважити, що назва *Малая Русь*, на погляд Стороженка (*Малая Русь*, Київ, 1918, ч. 1), нічого образливого в собі не має, але, навпаки, в грецьких документах XIV стол. вживалась саме у значінні ближчої до греків, головної частини Русі, в протилежність до Великої Русі, що її пізніш було заселено.

¹⁾ Це слово зустрічається вже в 1187 р. Під цим роком в Іпатському літописі читаємо „Украина много постана“ о „смерти Володимира Глѣбовича“.

²⁾ Цю літературу, починаючи від 60-х років, пересаджують до Галичини представники руху народовців.

³⁾ Але назв „малоруси“, „малоруський“ не чується акад. Кримський навіть у новітній праці „Українська мова“ у кн. „Нариси з історії укр. мови“ (1922).

Назви *Велика* та *Мала* взагалі вживались у грецьких та римських істориків за-для того, щоб відзначити пізніші колонії від метрополії; порівн. у такому самому відношенні назви *Велика* та *Мала Греція*.

Не мали успіху також і спроби Куліша та Костомарова завести назву *южно-руський* в значінні „український“. Її повторив проф. Е. Тимченко в праці „Функции генитива в южно-русской языковой области“.

Ще слід згадати про слово *руський*, що його українці прикладають також до себе та до своєї мови¹⁾. Але з огляду на те, що це ймення, хоч на нього історія дає перше право українцям, поширилось також у великорусів та білорусів, воно тепер має непевне значіння.

§ 2. Походження української мови. Українська мова — одна із східньо-слов'янських мов. Всі слов'янські мови розподіляють на три галузі — західню, що до неї належать чеська, словацька, польська, вимерла полабська та обидві лужицькі мови, південну, що охоплює болгарську, сербську й словінську мови, та східню, що до складу її входять мови російська чи великоруська, українська та білоруська.

Подібність між усіма слов'янськими мовами з'ясовують спільним походженням від однієї так званої праслов'янської мови. Але як порівнювати між собою окремі слов'янські мови, то помітно нібито більшу близькість між мовами окремих груп, особливо-ж між мовами східньо-слов'янської галузі²⁾. З цього зроблено висновок, що східньо-слов'янські мови не відразу з'явилися із праслов'янської, але після її розпаду предки східніх слов'ян жили ще деякий час спільним життям. Мову цієї доби називають праруською, або прасхідньо-слов'янською. Так само і зах.-слов'янські та півд.-слов'янські мови деякі мовознавці виводили не безпосередньо із праслов'янської, а визнавали ще існування переходових епох — пражіхідньо-слов'янської та прапівденно-слов'янської.

На такий спосіб уявляє походження слов'янських мов теорія родовідного дерева, що її виразником був учений Шляйхер. Вона дуже проста, зручна з методологічного погляду, але вона не відповідає взаємовідносинам між слов'янськими мовами, бо зовсім не зважає ні на історію, ані на географію язикових з'явищ. Вона мимоволі примушує нас а ригігі приймати поступову підлеглість епох. Існувала прामова; протягом цієї спільної доби переживались лише ті процеси, котрі спільні для всього обширу цієї прамови. Далі наступив момент, коли припинилось існування прамови і, натомість, почалося життя окремих мов.

Але в дійсності справа стояла инакше. Старанно дослідивши

¹⁾ Напр. акад. Смаль-Стоцький та Гартнер свою граматику української мови назвали „Грамматика руської мови“ (Відень, 1914).

²⁾ З тих рис, котрі об'єднують сх.-слов'янські мови, найпевніші дві: повноголосся (голова, мороз) і ч із *tj* (укр., рос., блр. *хочу* < *chotjж*.)

хронологію та географію мовних з'явищ, ми побачимо, що процеси з широкими межами чи то ізоглосами весь час чергувались із діалектичними „праслов'янськими“ з'явищами, — з вузькими ізоглосами¹⁾. Може вже незабаром після початку існування цієї праслов'янської мови десь у кутку її розвивався мовний процес, що охопив, прим., лише предків українців, і таким чином історія української мови почалась майже рівночасно з історією праслов'янської мови.

З усього зазначеного виникає важливий висновок. Поки не буде остаточно розв'язано питання про хронологію (бодай хоч відносну, коли не абсолютну) передісторичних мовних змін, ми маємо право, студіюючи історію слов'янських мов, приймати лише єдиний її розподіл. Це розподіл на: 1) передісторичну добу, тоб-то до появи пам'яток писемства, і 2) історичну добу. Поки-що цей лише розподіл виправдується реальними віхами.

Успіхові теорії родовідного дерева сприяла також неудоконаленість знань із діалектології, звичайно також і з історичної діалектології. Для певних висновків потрібні були докладні праці з картами окремих з'явищ. Але таких дослідів не було, і тому мовознавці в приблизних рисах накресливали межі мовних процесів, здебільшого ототожнюючи їх з межами мов. Але в дійсності ці границі майже не збігаються.

Для кожного з'явища буде зовсім нова ізоглоса. Одне з'явище охоплює півд.-слов'янську і сх.-слов'янську галузі, але друге (напр., зміна *dl, tl* на *l*), що ніби-то характеризує ті самі групи мов, в дійсності не захопило півн.-західних словінських говорів; невідоме було воно й старій псковській говірці. Третє з'явище (напр. форми *тобѣ, собѣ*) об'єднує вже сх.-слов'янські та західно-слов'янські, четверте (повноголосся)—тільки сх.-слов'янську галузь, п'яте (зміна *σ, њ* на *o, e*), крім сх.-слов'янських мов, захоплює й сусідню словацьку мову.

Отже ми бачимо, що ці ізоглоси справді нагадують нам хвилі, що перерізують одна одну, розходячись по поверхні води від кинутих каменів. Отакий спосіб уявлення розвитку мов, що його вперше подав німецький філолог Йоган Шмідт, називається теорією хвиль.

Все зазначене знищує значіння всякої класифікації слов'янських мов. Взявши під увагу ту чи іншу сукупність рис, можна як-завгодно змінити угруповання слов'янських мов. Не-що-давно хибність і тріалістичної, і дуалістичної класифікації слов'янських мов показав фан-Вайк в IV т. *Revue des études slaves*. Ось чому сперечались так багато і з-приводу угруповання сх.-слов'янських мов, об'єднуючи білоруську мову то з великоруською, то з українською. Зовсім инакший розподіл сх.-слов'янських мов дав у IX т. *Rocznik'a Slawistyczn'ogo* Лер-Сплавінський, а за ним Трубецкой у I-му томі *Zeitschrift f. slav. Philologie*.

¹⁾ Ізоглоса — лінія, що обводить говори з однаковим якимсь з'явищем. Порівн. терміни „ізохімени“, „ізотерми“.

Безумовно до певної міри умовним з'являється навіть визначення границь окремої слов'янської мови. Як-що дві слов'янські мови споконвіку межують, вони поступово змінюються, бо майже кожне з'явище однієї мови перекидається на сусідні говори другої.

Нема чого й говорити, що розкриття історії передісторичної доби, від якої не зосталось пам'яток письменства, становить найтяжче завдання для мовознавця. Встановити цю історію дасть нам змогу той самий порівняльний метод, який, проте, мусить перевірювати свої висновки методом історичним, бо без цього легко можна помилитись. Так, прим., спільні риси в долі глухих звуків у слов'янських мовах ніби-то дають підставу відносити процес занепаду цих звуків до „праслов'янського“ періоду, але знайомство з старими слов'янськими пам'ятниками переконує нас у тому, що цей процес, який лише намітився за передісторичної доби, остаточно закінчився в слов'янських мовах пізніше, вже після появи письменства.

Допомогти історично-порівняльному методу можуть ще три моменти. Перший з них, мовляв-би, чисто-логічний момент, полягає в висновках із спостережень над так званими виїнятками з того чи іншого звукового закону. Так, напр., відсутність зміни *л* на *ў* в таких словах, як *юлка*, *юрілка*, доводить, як ми побачимо далі, що оця сама зміна в слові *вълкъ* й інших подібних відбулася ще тоді, коли існували *ѡ* та *ѣ* в слабому становищі.

Другий момент, що може ствердити висновки, здобуті чисто логічною працею, це аналіз лексичних стосунків слов'янських мов з іншими мовами. Так, напр., також побачимо ми далі, до з'ясування хронології першого повноголосся в сх.-слов'янських та відповідних процесах в інших слов'янських мовах може спричинитись доля ймення *Карл* у слов'янській родині мов. Чимало цікавого матеріалу подає аналіз слов'янських власних йменнів по грецьких та інших джерелах.

Нарешті можна для нашої мети використати наслідки, здобуті слов'янською археологією. Ось тому я й спинюсь раніше на питаннях про слов'янську прабатьківщину та про розселення слов'янства з цієї прабатьківщини.

§ 3. Передісторичні часи слов'янства взагалі й предків українців з'окрема. Перші звістки про слов'ян треба вбачати в Геродотових неврах та будинах, північних сусідах скитів¹⁾. Важливі також звістки пізніших письменників I-го стол. нашої ери (Плінія, Тацита) про венедів²⁾, що їх усі досліджувачі майже одногласно вважають також за предків слов'ян. Але найголовнішим джерелом наших знаннів про передісторичні часи слов'янства є географічна мапа (*Γεωγραφική*

1) Самі-ж скити та їх пізніші наступники, сармати, — були іранцями.

2) Тацит у 46-му розділі „Germania“ каже, що венеди живуть між певкінами та неврами, по лісах та горах. Очевидно, він має на увазі схили Карпатських гір. Пліній свідчить про те, що венеди займають землі між Карпатами та Балтійським морем.

Ἰσθμῶν славнозвісного географа II-го століття Птолемея, на якій серед великої кількості племен за слов'янські можна визнати на-самперед отих-таки венедів (іменнями яких на цій мапі називається навіть Балтійське море і Венедський залив), далі забоків, костобоків, вельтів (= лютичів), бодинів (тотожні з Геродотовими будинами) карпів, суланів, пенгітів, ставан та свовен.

Звістки Геродота та Тацита належать до тих аргументів, що на них збудовано теорію прикарпатської прабатьківщини слов'янства. Обидва вчені свідчать про те, що в I—II вв. після Р. Хр. слов'янська прабатьківщина значно поширилась і в північному напрямі, в якому слов'яни дійшли до Балтійського моря, і в інших напрямках. Також, мабуть, дуже рано посунулись у різних напрямках (східньому, півн.-східньому й півд.-східньому) і предки східніх слов'ян. Отже виходить, що східньо-слов'янської чи руської прабатьківщини, власне кажучи, не було, і тому вже за часів Птолемея предки східніх слов'ян займали чималу територію. Мабуть, його бодини, що їх цілком влучно акад. Карський визнає за предків білорусів (Білорусы, I, ст. 36—39), заселявали тоді теперішню Білорусь. Але бодини не становили крайнього північного сх.-слов'янського племені. Ще вище від них на північ жили предки північно-великорусів. Їх можна вбачати в Птолемеєвих ставанах і свовенах, з якими ми ставимо в зв'язок новгородську Русь—„Славія“ в арабських письменників IX століття, а з другого боку літописних новгородських слівін.

Дуже важливим джерелом наших знань про розселення слов'ян з'являється грецький історик Прокопій. Він каже, що на північному прибережжі Чорного моря живуть *славени* та *анти*. В перших з них, а саме в славенах, які скоро після Прокопія перейшли Дунай, вбачають предків південних слов'ян. Взявши під увагу те, що заселення Балканського півострова відбулось (як що не вважати на перші авангарди південного слов'янства—костобоків у II стол. й карпів у III стол.) в VI—VII вв., з цим поглядом до певної міри можна погодитись¹⁾.

У протилежність до Прокопієвих славен, його анти викликали в науці великі суперечки. Шахматов уважав їх за предків усього

¹⁾ Кажу „до певної міри“, бо, мабуть, предки словінців та сербів попали із слов'янської прабатьківщини на теперішню свою територію іншим, західнім шляхом, а саме через Мораву (д. Нідерле, Slov. Starož, II, ст. 331—332). Цим треба з'ясувати більшу яzikову близькість між словінцями та сербо-хорватами, що приводить вчених до думки про сербсько-хорватську прамову (Беліч, Revue d. études slaves, I, ст. 20—27).

До речі скажемо кілька слів про розселення західніх слов'ян. Приблизно в IV—V вв. вони почали заселявати середню Європу. На крайньому заході предки чехів довгий час межували з предками словінців (до VIII—IX в., д. Нідерле, Slov. St., II, ст. 356 та ін.). З другого боку, не було, мабуть, предків словаків на сьогочасних місцях їхніх осель. Ми не можемо погодитись із поглядом Цамбея (Slovaci a ich geč, 1903), що словаки конче належали колись до південного слов'янства, але в усякому разі є підстави гадати, що деякий час вони жили десь на півдні від сьогочасної їхньої території, яку поділяли тоді між собою предки чехів та українців.

східнього слов'янства, але цю думку треба відкинути, виходячи не тільки з наведених вище міркувань що-до раннього розселення східніх слов'ян, але також базуючись на таких чисто логічних підставах. Як що тепер східніх слов'ян в-семеро більше, ніж південних, то приблизно таке саме відношення кількості східнього й південного слов'янства треба прийняти й для VI в. Не можемо ми погодитись також і з акад. Грушевським, що визнав антів за предків українців (Історія України-Руси, т. I, ст. 101—103).

Розв'язати питання про антів, а в зв'язку з цим уже питання про розселення східніх слов'ян, ми зможемо, скориставшись почасти наслідками дослідів проф. Пархоменка¹⁾. Висловивши гадку про те, що три руські племена — *Куяба*, *Славія* й *Артанія*, про яких ми читаємо в арабських письменників, являють собою три центри Руси того часу — півд.-західню або Київську, Новгородську та півд.-східню — Тмутороканську Русь, він зближає назви *Арта*, *Артанія*, з одного боку, з назвою *анти*, а з другого боку, з пізнішим іменням *вантіти* (також у арабських письменників), в якому *ан*, очевидно, передає *e* носове²⁾. А з **v* \wedge *tit*- не так важко вже вивести форму літописного імення в'ятичів.

Отже виходить, що Прокопіві анти під натиском якихось кочовників пересунулись на схід, де вони й поклали початок Артанії. Скоро-ж після IX в. півд.-східня група східнього слов'янства, тоб-то Артанія, що до неї входили, мабуть, окрім в'ятичів, ще поляни, сіверяни та радимичі, розпалася. Одна частина, що зберегає за собою ім'я *v* \wedge *tit*, тоб-то в'ятичі, предки південних великорусів, мабуть, укупі з радимичами, вирушила у напрямку на північ. Значно пізніш в'ятичі з'єдналися із Славією (до якої входили півн.-руські племена — кривичі та новгородські словіни)³⁾ в одну політичну спілку, і під впливом цього об'єднуючого чинника утворилась уже за історичних часів (в XIII—XIV в.) великоруська мова, тоб-то з'явилась підстава для розвитку спільних ізоглос (напр. поява форм наз. відм. мн. чол. р. на -*a*: *города*).

Радимичі з'єдналися із дреговичами й укупі з ними стали основою білоруської мови⁴⁾.

¹⁾ Русь в IX в. — Изв. Отд. р. яз. и слов. XXII, 2; У истоков русской государственности, Лен. 1924; Початок державного життя на Україні, К. 1925; трохи инакше в ранішій статті: Три центра древнейшей Руси — Изв. Отд. р. яз. и сл., XVIII, 2.

²⁾ Між иншим, Шахматов в останній праці „Древнейшие судьбы русского племени“ (1919) на підставі цього носового звуку визнав *вантітів*—*в'ятичів* за ляське плім'я, але в такому поясненні не буде потреби, коли ми віднесемо перехід назальованих голосних у прості в руських мовах до X в.

³⁾ На підставі звукової подібності можна порівняти, як ми казали, *Славію* арабських письменників IX в. не тільки з новгородськими словінами літописця, але також і з Птолемеєвими *свовенами* та *ставанами*.

⁴⁾ Для дреговичів не знайшлося місця в жадній з тих трьох частин східнього слов'янства, що про них говорить Пархоменко на підставі звісток в арабських письменників. Очевидно, вони жили десь у сьогочасній Білорусі, між Куябою та Славією.

Але найбільш нас мусить цікавити доля тієї частини Артанії, що її становили поляни та сіверяни. Вийшовши з приозівської Русі в напрямі до Куяби, вони скоро заволоділи Наддніпрящиною. І саме, гадаю я разом з Пархоменком, вступили вони в боротьбу з деревлянами (які жили десь у басейні Прип'яті) та дулібами, тотожними з волинянами та бужанами. Вкупі з цими племенами поляни й сіверяни поклали початок півн.-українському нарiччю, а тимчасом зерном для півд.-українського нарiччя стали південні племена Куяби — уличі та тиверці, що сиділи в східній частині Чорноморського прибережжя по берегах Дністра.

У звязку з наведеним варто згадати, що і Вс. Ганцов у своїй книзі „Діалектологічна класифікація українських говорів“ вважає за споконвічні різниці між півд.-українським й півн.-українським нарiччями і приблизно так само розподіляє давне-українські племена між цими двома нарiччями (ст. 58). Треба було-би тільки з-поміж старо-українських племін з більшою рішучістю виключити хорватів.

Окрім акад. Шахматова, погляди якого на розселення східнього слов'янства часто мінялись ¹⁾, до з'ясування цього питання чимало спричинився й наш український історик акад. М. Грушевський у своїй „Історії України-Руси“ (т. I, д. також „Украинский народ в его прошлом и настоящем“, т. I). Останніми часами (в 1925 р.) цьому питанню присвятив IV том своїх „Slovanské Starožitnosti“ Нідерле ²⁾.

§ 4. Історія студіювання української мови. Перша цікавіша сторінка в історії студіювання української мови починається із суперечки коло Погодінської гіпотези. У своїй „Записке о древне-русском языке“ (академ. «Известия» за 1856 р.) відомий російський історик М. П. Погoдiн, виходячи з того, що в київському літописі нема „малорусизмів“, доводив, що під той час, як складався цей літопис, на Київщині жили великороси, а не українці, що прийшли сюди з заходу лише після татарщини, приблизно в XIV в.

„Записка“ Погодiна викликала закиди Максимовича, що перед тим тримався майже однакових із Погодiним поглядів на витворення української мови. У своїх „Филологических письмах“ (Русск. Беседа, 1856, ч. 3; відповідь Погодiна вміщено в № 4, а в № 2 за 1857 р. знову з'явилися нові листи Максимовича) Максимович зазначає, що мова старо-руських літописів штучна й через те не можна сподіватись, щоб вони відбивали діалектичні особливості сучасної їм мови. Далі Максимович, розбираючи наведені з літопису в Погодiна приклади великорусизмів, визнає їх за спільно-руські

¹⁾ У працях: К вопросу об образовании русских наречий (Р. Ф. В. за 1894 р.); К вопросу об образовании русских наречий и народностей (1899); Очерк древнейшего периода истории русского языка (1915); Введение в курс истории русского языка (1917) та Древнейшие судьбы русского племени (1919).

²⁾ Рецензії акад. Грушевського й моя на цей том надруковані в VI кн. „України“ за 1925 р.

риси, а іноді навіть за „малорусизми“. На підставі цих даних Максимович робить висновок про давність перебування українців біля Дніпра.

Але ні в Погодіна, ні в Максимовича, закиди якого взагалі були справедливі, не вистачало відповідного лінгвістичного підготовлення для ведення цієї суперечки, і тому обидва вчені часто помилялися. Так, напр., Максимович, намагаючись довести давність української мови, виводив *у* в укр. *бути* із санскритського *и* довгого в пні *bhu*.

Р. 1859 до полеміки пристав П. О. Лавровський. Змінивши свій давніший погляд що-до „малорусского наречия“, він визнає вже тепер стародавність цього „наречия“, але згоджується з Погодіним у тому, що українці прийшли на місце теперішніх осель значно пізніше від початку письменства¹⁾:

Переселились вони сюди з Карпатських гір, де жили в сусідстві з сербами, які, на думку попередніх учених (Копітара, Міклошіча) пізніше прийшли на Балканський півострів. Цю близькість українців і сербів під Карпатами підтверджують спільні в мовах обох народів риси, а саме: збіг *ы* та *и*, зміна *dj* на *дж*, змішання дав. відм. з місцев. одн., закінчення *-мо* в 1 ос. множ., зложена форма майбутнього часу та ще деякі, що мають менше значіння. У цій своїй статті Лавровський розглядає також особливості „малорусского наречия“, наведені в Шафарика у його „Слов'янському народопісі“ та в Головацького у „Розправѣ о языкѣ южно-русскомъ и его нарѣчійхъ“ (Львів, 1849). Із фонетичних особливостей української мови Лавровський на перше місце ставить вимову *и*, тоб-то *i* замість *ь*. А що-до переходу *о* в *и* (= *i*), то він не погоджується з Шафариком, що ставив це з'явище у зв'язок з наголосом, і гадає, що цей перехід викликала колишня довгість голосних звуків.

Відхиляючись від хронологічного порядку, згадаю тепер про те, що через довгий час після статті Лавровського в збірнику, присвяченому Ів. Франкові (Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. 117—118, ст. 3—7) подібні думки про близькість української мови до сербської висловив акад. Корш у статті „Де-що про вийстя вкраїнської народности“²⁾. Нарешті, майже одночасно з розвідкою Корша однаковий погляд обороняв акад. Смаль-Стоцький (і Гартнер) у *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache* (1913, ст. 455 й д.).

Теоретично цілком можлива річ, що в старовину угруповання слов'янських племен було не таке, як тепер. Але-ж визнання близькості між українською та сербською мовами примушує нас визнати також, що предки українців та сербів довгий час затримались були на слов'янській прабатьківщині, тоб-то мимоволі повертає нас до теорії про сербо-хорватський клин, який ніби-то роз'єднав болгар і словінців. Як відомо, Ягіч у праці „Ein Kapitel aus der Geschichte

¹⁾ Див. Ж. М. Н. Пр. за 1859 р. ч. 6.

²⁾ Та Корш чомусь зовсім не згадує про статтю Лавровського.

d. süd-slavischen Sprachen“ остаточно зліквідував цю теорію, зазначивши яzikову ступневiсть переходу під однієї пiвд.-слов'янської мови до другої.

Значно серйознiша друга, чисто методологiчна помилка прихильників думки про близькiсть української мови до сербської. Вони порiвнюють українську мову з сербською, зовсім не зважаючи на iсторичну перспективу, і залiчують, прим., до спiльних рис вимову *ь = и (i)*, що в дiйсностi розвинулась в обох мовах значно пiзнiш, уже протягом iсторичної доби ¹⁾. Або, як це робить Смаль-Стоцький, вони базуються на другорядних випадкових з'явищах, напр., спiльних лексичних особливостях. Беручи під увагу те чи инше слово, можна таким чином доводити яке-завгодно угруповання слов'янських мов. Напр., на користь схiдно-слов'янської єдностi можна навести слово *сорок*, спiльне для всіх схiдно-слов'янських мов; але ми вважаємо, що взагалі на окремих словах не можна базуватися.

В середині семидесятих рокiв аргументи Лавровського переглянув Житецький у своєму „Очерке звуковой истории малорусского наречия“. Він зазначає, що багато ознак, котрi зближують „малорусское наречие“ з сербською мовою, вiдомі й чеськiй або иншим слов'янським мовам; з другого боку є чимало таких рис, котрi видiзняють „малоруське“ нарiччя від сербської мови.

На новий ґрунт поставлено питання р. 1884 після того, як з'явилася студія акад. Соболевського „Очерки истории русского языка“, в якій автор намалював картину „галицко-волинського наречия в XII—XV вв.“ (а також і псковської говiрки XIV в.). Спинiмось на тих його мiркуваннях, що торкаються галицко-волинського нарiччя, до якого він вiдносив отакі пам'ятники: Добрилову євангелію 1164 р., Типографську євангелію № 7 XII в., Типографську євангелію № 6, XII—XIII в., Ірмолой Григоровича XII—XIII в., Вiденський Октоїх XII—XIII в., Галицьку євангелію 1266—1301 р., Холмську єв. XIII—XIV в., Хутинський служебник XIII—XIV в., Показчик до євангельських читань XIII—XIV в., Полікарпову єв. 1307 р., Луцьку єв. XIV в., Часослов XIV в., Градецький уривок XIV—XV в., приписки до Вiденського Октоїха XIV—XV в., Повчання Єфрема Сирина 1492 р. та Іпатський список лiтопису.

Головною прикметою цих пам'ятників, — їх Соболевський назвав галицко-волинськими, — з'являється *ь* зам. *е* перед складом, в якому зникли глухі голосні. Це нове *ь*, яке, на думку Соболевського, вiзначувало подовжене *е*, знаходимо в отаких категорiях: у словах на *-еньє* (*въ рожъньи*), на *-ень* (*камънь*), у формах деяких вiдмiнкiв займенникiв *и*, *сь*, *вьсь* (*въ нльмь*, *о встьмь*), у формах 3-ої особи тепер. ч. дiєслiв першої кон'югацiї (*будъть*). Це *ь* вкупі з давнiм *ь* у пам'ятниках XIII—XIV в. инодi замiнюється вже через *и*.

¹⁾ Докладно пiзнiше походження сербської iкавщини доводить акад. Ляпунов у „Литогр. курсє лекцiй по сравн. граммат. слав. язиков, ст. 182 й д.

Інші особливості гал.-волинських пам'ятників — це: перехід *o* в закритому складі в *u* або в *oo*, далі вставка *o* поміж шумними приголосними та пливкими (*золоба* в Часослові XIV в.), змішання *и* та *ы*, що стоїть у звязку з ствердінням приголосних перед *и* (*поубывыи* в Добриловій ев.), потім міна *в* та *у*, група *жч* відповідно до ст.-сл. *жд*, рос. *жж* (*джжць*), звук *х* зам. *ф* та ще деякі інші.

Розглянуте гал.-волинське наріччя, яке акад. Соболевський відрізняв від київської говірки великоруського походження, і було на його гадку предком сьогочасного „малорусского наречия“. Оцим міркуванням, обґрунтованим уже на лінгвістичних підвалинах, нарешті й самою назвою досліджених пам'ятників, яка відсовує на захід давні оселі українців, акад. Соболевський відновив Погодінову теорію.

Дисертація Соболевського викликала низку рецензій. Одним із перших висловився Ягіч, спершу в примітці до 3-ої з його „Четырех критико-палеографических статей“ (1884), пізніше в книжці „Критические заметки по истории русского языка“ (1889), більшу частину якої присвячено розглядові другої вже праці Соболевського, а саме „Лекций по истории русского языка“, що вийшли р. 1888. Почнемо з другої Ягічевої роботи, що має ближче відношення до нашого завдання.

Переглянувши спершу попередні погляди Срезневського, Лавровського, Колосова та инш. що-до часу розпаду руської мови на діалекти, покійний академик заперечує далі Соболевському в тому, що тільки самі гал.-волинські пам'ятники відбили півд.-руське наріччя. Відокремивши з наведених у Соболевського пам'ятників — пять пам'ятників (Добрилову ев., Типографську ев. ч. 7, Ірмолой Григоровича, Хутинський служебник, Часослов XIV в.) і додавши до них ще Святославові Збірники 1073 і 1076 р., далі Житіє св. Сави (із збірки Вяземського), він об'єднує всі ці пам'ятники в окремий тип, який можна визначити як „южно-русский восточный говор, соприкасавшийся кое-в-чем уже с центральным великорусским, к которому здесь находился естественный переход“ (ор. cit., ст. 13). Вирішуючи питання про походження пам'ятника, каже Ягіч, не можна надавати такого значіння *ь* зам. *е*, бо ця особливість розвинулась пізніше, приблизно коло середини XII в. На підставі відсутности цієї риси Соболевський виключив з-поміж півд.-руських пам'ятників Галицьку ев. 1144 р.¹⁾ а вона, змішанням початкових *вз-* та *у-*, вживанням *жч* зам. *жд*, перевагою скорочених закінчень *ыє*, *ью* та ин., написаннями *хрстити*, *хрститель*, доводить свою приналежність до півд. руського наріччя. Цю думку про Галицьку ев. 1144 р. Ягіч висловив ще в своїх „Четырех крит.-палеографических статьях“. У 3-ій статті, написаній з-приводу Амфілохієвого видання цього пам'ятника, Ягіч згадує

¹⁾ А в тім, у Лекциях по истории русского языка (1907, ст. 37) Соболевський покликається і на цей пам'ятник, говорючи про особливості гал.-волинського говору.

про дисертацію Соболевського і на підставі Рязанської Кормчої 1284 р., яку списано з київського примірника, робить слушний висновок, що й київським пам'ятникам XII—XIII вв. було відоме вживання *ь* зам. *е*, бо в Рязанській Кормчій поруч частих *ыє. ыа, ыю* та інших українців знаходимо багато прикладів *ь* зам. *е*: *учьные, зьлыа* та інші.

На такий розподіл ст.-українських пам'ятників на дві групи пристав і Ягічів учень—Колесса (в XVIII т. Arch. f. sl. Phil.), який до особливостей київських пам'ятників залічив також вставне *о* (*золоба*). А відрізняються, на його думку, ці пам'ятники від гал.-волинських тим, що в них рідше змішуються *у* і *в* і майже зовсім не знаходимо *жч* зам. *жд*. До київських пам'ятників О. Колесса відносив Збірники 1073 й 1076 рр., Архангельську ев. 1092 р., Добрилову ев. 1164 р., Типографську ев. ч. 7 XII в., Рязанську Кормчу, Житіє св. Сави та деякі інші.

Проти поглядів акад. Соболевського, що з деякими незначними змінами повторив свою думку в Ж. М. Н. Пр. за 1885 р. і в X томі Известий Отделения русск. яз. и сл. (1905), виступив також акад. Кримський: Филология и Погодинская гипотеза (1904, що раніш друкувалася в журналі „Киевская Старина“), Древне-киевский говор (Известия Отд. р. яз. и сл., IX, ст. 3), Деякі непевні критерії для класифікації старо-руських пам'ятників (у збірнику на честь Грушевського, 1906), нарешті в „Украинской грамматике“. Деякі з наведених у Соболевського пам'ятників, напр., Добрилову ев., Кримський уважає за новгородські і поплутання *ы* та *и* пояснює як діалектичне півн.-руське з'явище. В Добриловій ев. Кримський вбачає новгородський пам'ятник, найголовніше на тій підставі, що в ній згадується церква Трьох святих. Покликаючись далі на такі приклади, як *будьть*, в яких не вийшов дифтонг (чи *і*) в сьогочасній українській мові, наш шановний мовознавець заміні *е* через *ь* в галицько-волинських пам'ятниках не надавав жадного значіння і вважав її за спадщину псевдоортографічної системи, що зародилась у південних слов'ян¹).

Багато зробив для вияснення історії української мови акад. Шахматов. У своїй невеличкій статті „К вопросу об образовании русских наречий“ (Р. Ф. В., т. 32), що являє собою ніби додаток до праці „Исследования в области русской фонетики“, Шахматов малює картину розселення руських племен ще згідно з гіпотезою Погодіна—Соболевського й визнає „малорусские“ говори за старі півд.-західні діалекти. „Малоруські“, чи півд.-західні руські племена прийшли в київську землю після того, як у XIII в. півд.-східні племена, вийшовши з цих місць, приєднались до півн.-східніх, вкупі з якими й утворили одну політичну спілку²).

¹) Але-ж ці форми насправжки були в ст.-українській мові.

²) Нарешті говори білоруські Шахматов характеризує як старі півн.-західні говори, з котрих деякі наближались до півд.-західньої, а деякі до півн.-східньої групи.

Шахматов цілком справедливо не погоджується з Соболевським у тому, що *ь* зам. *е* в гал.-волинських пам'ятках визначало подовжене *е* : воно було, на Шахматова думку, визначенням двозвуку *ie* (X розд. „Исследований“, Р. Ф. В., т. 29). У цьому ми переконуємось, порівнявши цю особливість гал.-волинських пам'ятників із відповідним з'явищем півд.-українського наріччя, в якому знаходимо дифтонгічну вимову *е* в закритому складі як-раз у тих самих умовах, при яких *е* замінюється через *ь* в гал.-волинських пам'ятниках (а саме, перед наступним складом з *ь*).

У пізніших своїх працях (К вопросу об образовании русских наречий и народностей; Очерки древнейшего периода истории русского языка; Введение в курс истории русского языка) Шахматов відмовляється від погляду, висловленого у згаданій статті, і за тубільців для Наддніпрянщини вважає тепер полян. А відсутність у мові київських пам'ятників яскравих діалектичних прикмет він пояснює впливом об'єднуючої політичної ролі Києва, яка сприяла виробленню в ньому літературної мови, свого роду *хоруги*.

Те-ж саме питання про витворення української мови порушив у своїй вступній лекції „Русский язык и его южно-русская ветвь“ (в київських „Универс. Известиях“ за 1898 р., ч. 3) акад. Лобода. На підставі Життя Сави (що його досліджував проф. Мочульський) доходить він до такого висновку: можна „признати галицько-волинської и киевской области одно общее наречие с весьма незначительными, хотя и заметными диалектическими отличиями в некоторых пунктах их широкой территории“.

Тепер я скажу ще кілька слів про лінгвістичні праці, котрі торкаються взагалі української мови, але не мають безпосереднього відношення до суперечки навколо Погодінської гіпотези. Багато слушного та цікавого матеріалу подав у своїх працях Потебня (О звуковых особенностях русской речи, 1866; К истории звуков русского языка; Заметки о малорусском наречии, 1871). Він гадав, що поділ руської мови на наріччя почався раніш від XII в. Потебня також дає діалектологічну класифікацію „малорусского наречия“, яке він поділяє на шість говорів. Цікаво, що Потебня вже ясно уявляв причини зміни *е* та *о* в нових закритих складах; власне він перший указав і на *жч* (відпов. до *жд*), як на характерну відзнаку ст.-українських пам'ятників (Заметки о малорусском наречии, ст. 81–82).

Складніша класифікація в Михальчука (в праці „Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины“, VII т. Трудов Этногр.-Стат. Экспедиции в зап.-русский край). Він поділяє „малорусское наречие“ на три головні наріччя — українське, поліське й червоно-руське, які в загальній сумі розпадаються на десять піднаріччів.

Про діалектологічні праці Соболевського, Зілінського та Ганцова буде в нас мова в наступному розділі.

Р. 1880 вийшла праця проф. Огоновського „*Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache*“. Автор намагається тут довести самостійне походження української мови. Між иншим, ідучи за Міклошічем, Огоновський уважав білоруську мову за наріччя української. Справді, в обох мовах спільних рис чимало, як про це не-що-давно нам самим доводилось писати. Але прийнявши теорію хвиль, а з другого боку, взявши під увагу й кардинальні різниці поміж українською та білоруською мовою, ми не зможемо приєднатись до погляду Міклошіча-Огоновського.

Приблизно в такому самому дусі написана *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache* акад. Смаль-Стоцького й Гартнера (Відень, 1913). Автори її, цілковито відкидаючи думку про існування праруської мови, лінгвістичні з'явища української мови виводять безпосередньо з праслов'янської. Метода зазначених учених, які нехтують, з одного боку, спільноруськими з'явищами, з другого боку, українською діалектологією, викликала рецензії Карського (74 т. Р. Ф. В. за 1914 р.), Лера-Сплавінського (в VII т. „*Rocznik'a Slawistyczn'ogo*) та Шахматова (в I кн. журн. „Україна“ за 1914 р.).

Останніми часами широко розгорнув свою діяльність Історично-Філологічний Відділ Української Академії Наук. У „Збірнику“ та „Записках“ цього Відділу, що виходять під редактуванням акад. Кримського, надруковані досліди В. М. Ганцова, О. Б. Курилової та Є. К. Тимченка (з української складні).

Про підручники та деякі інші монографії з української мови докладніш буде мова в кінці „Вступу“.

Огляд історії вивчення української мови можна знайти в праці В. Розова „*Исследование языка южно-русских грамот XIV і первой полов. XV в.*“ (київські „*Универс. Известия*“ за 1913 р.), а також в його-ж статті, надрукованій у 77 і 78 т.т. „*Записок Наук. Т-ва ім. Шевч.*“, далі в „*Огляді укр. язикознавства*“ Огієнка (*ibid.*, т.т. 79 і 80), почасти в розвідці М. Грушевського „*Развитие украинских изучений в XIX в.*“ (Укр. Народ, т. I).

§ 5. Джерела для студіювання української мови. Як-що вважати за доведену думку Н. Волкова (Ж. М. Н. Пр. за 1897 р., ч. 12) про київське походження діякона Григорія¹⁾, то тоді ми повинні будемо в Остромировій євангелії 1056—57 р.р. вбачати перший пам'ятник української мови.

Остромирову євангелію видавав Востоков в 1843 р., потім двічі купець Савінков — в 1883 і 1889 р.

Про мову цієї євангелії див. статті: Козловського: „О языке Остромирова Евангелия“ (Исследования по русскому языку, т. I, 1885), потім Щепкіна й Шахматова: „Особенности языка Остромирова Евангелия (дополнение к русскому переводу грамматики старо-

¹⁾ З нею погоджується О. Колесса — див. його „Погляд на іст. укр. м.“. 1924, ст. 9.

славянського язика Лескина), Каринського (в Ж. М. Н. Пр. за 1903 р. № 5), Фортунатова „Состав Остромирова Евангелія“ (Сборник статей, посвященных Ламанскому, 1908).

З більшою рішучістю до пам'ятників української мови можна однести Святославові Збірники 1073 і 1076 р.р. Перший з них, що зберігається в Синодальній Бібліотеці, видало було р. 1880 „Общество древней письменности“ (неточності цього видання зазначив Шахматов у VII т. Arch. f. sl. Phil.). Про мову цього пам'ятника є невелика стаття Розенфельда (Р. Ф. В. за 1899 р., № 1—2). Другий з них, що знаходиться в Ленінградській Публічній Бібліотеці, видав двічі Шимановський і обидва рази з великими хибами (про них див. рецензії Соболевського в Ж. М. Н. Пр. за 1888 р. № 2; Сімоні в Arch. f. sl. Phil. т. XI; Кульбакіна в Ж. М. Н. Пр. за 1898 р. № 2).

Наступний по порядку пам'ятник південно-руської мови XI в.— це Архангельська Євангелія 1092 р., що зберігається в Московському Румянцевському Музею. Перший про цей пам'ятник висловився ще Дювернуа в статті „О критическом значении Архангельского Евангелия“ (Ж. М. Н. Пр. за 1878 р., № 10). Фотоцинографічне видання цієї євангелії, виконане в 1912 р. Румянцевським Музеєм, викликало замітки акад. Карського в Р. Ф. В. за 1913 р. і М. І. Дурново в „Извест. Отд. русск. яз. и слов.“, т. XVIII, кн. 2. Той таки М. І. Дурново в збірнику на честь акад. Ляпунова (Учен. Зап. Высшей Школы г. Одессы, Отд. гуман.-обществ. наук, т. II, Одеса) помістив свою статтю про пом'якшені приголосні в мові другого переписувача Архангельської євангелії (з деякими змінами він передрукував цю статтю в II т. „Slavia“).

Мабуть, наприкінці XI в. написані також: Пандекти Антіоха (зберігаються в бібліотеці Воскресенського монастиря), Слова Григорія Богослова (в Ленінградській Публічній Бібліотеці, видання Будиловича 1875 р.), Турівська євангелія (у Вільні, вид. І. Срезневський у „Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных пам'ятниках“, 1876) і, нарешті, кирилівська частина Реймської євангелії (про мову цього останнього пам'ятника — див. статтю А. Соболевського, Р. Ф. В. за 1887 р.).

Значно більше ст.-українських пам'ятників XII в. Старші з них — це Мстиславова євангелія приблизно 1115 р. (зберігається в Синод. Бібл.; описав її Карський у Р. Ф. В. за 1895 р., дослідив з археологічного і палеографічного боку Сімоні в 1904 р.) та Юрївська євангелія припл. 1120 р. (в тій-таки Синод. Бібліот., описав її Амфілохій у 1877 р.). Обидва пам'ятники не дають ще певного матеріялу для історії української мови.

Досить яскраві ознаки ст.-української мови подибуємо ми вже в Галицькій євангелії 1144 р. (в Моск. Синод. Бібліотеці). Порівнюючи з іншими ст.-руськими й ст.-слов'янськими пам'ятниками видав її Амфілохій в 1882—83 рр. Це видання, як ми вже знаємо,

викликало статтю (3-ю) Ягіча в його „Четырех крит.-палеографических статьях“. Про Галицьку евангелію писав ще Le Juge (*Das Galizische Tetraevangelium von J. 1144. Leipzig, 1847*), а останніми часами М. І. Дурново (про сполучення *ku* із *ky* в цьому пам'ятнику—*Slavia*, т. I, ст. 22—26)¹⁾.

Дальший у хронологічному порядку пам'ятник ст.-української мови, Добрилова евангелія 1164 р. (зберігається в Московському Румянц. Музеї)—перший із тих пам'ятників, котрі Соболевський відніс до галицько-волинських. Одній із лексичних особливостей цього пам'ятника присвятив розвідку акад. Ляпунов (Із наблюдений над язиком древне-русских и старославянских памятников — *Zbornik u slavu Vatr. Jagića*, 1908, ст. 675—680).

До XII в. повинні ми ще віднести Типографську евангелію ч. 7, яку описав Соболевський у своїх „Очерках“, далі Успенський Збірник (в Моск. Синод. Бібл., видав Лавров і Шахматов у 1889 р.), Христинопільський або Городиський Апостол (переховується в Ставропігійському Інституті у Львові, вид. Калужняцького, 1896, див. про нього розвідку проф. О. Колесси—*Науков. Збірн. Укр. Ун-ту в Празі, 1923*) і, нарешті, Одеську евангелію (розвідка акад. Ляпунова—*Изв. Одесск. Общ. Ист. и Древн. за 1906 р.*; шановний лінгвіст відносить цю евангелію до київського типу пам'ятників).

Ближче до народньої мови XII в. стоїть київська грамота вел. кн. Мстислава Володимировича 1130 р. Деяке значіння для історії укр. мови мають надписи: на чарі кн. Володимира Давидовича до 1151 р. (вид. Бичкова в III т. *Зап. Археол. О-ва*) і надпис на хресті Єфросинії Полоцької 1161 р., зроблений „галицько-волинским уроженцем“ (вид. в брош. „Исторические сведения о жизни преп. Ефросинии княжны Полоцкой“, 1841).

Кінцем XII-го, або початком XIII-го в. ми датуємо Виголексинський збірник (в Румянц. Музеї, опис. Соболевський у Р. Ф. В. за 1884 р.), Типографську ев. ч. 6, Ірмолой Григоровича і Віденський Октоїх²⁾ (або, як його називають Смаль-Стоцький і О. Колесса,—*Кодекс Ганкенштайна*, див. *Погляд на історію укр. мови*, ст. 10), нарешті, Бучацьку або Городиську евангелію, як її називає О. Колесса (шановний учений дав і дослідження цього пам'ятника—див. *Наук. Збірн. Укр. Ун-ту в Празі*, присвяч. Масарикові) і Лаврівські пергамінові листки (досл. того самого О. Колесси—*Зап. Н. Т. ім. Шевч.*, т. LIII).

До XIII в. належить Галицька евангелія 1266—1301 р. (опис. Соболевський), Галицька евангелія 1283 р. поповича Євсевія (переховується в Моск. Румянц. Муз., розвідка Голоскевича—*Исследов. по русск. языку*, т. III, в. 2), оригінал Рязанської

¹⁾ Про цю ст. Дурново, а також про вищезгадану його розвідку про Архангельську ев.—див. рецензію Є. К. Тимченка—*„Україна“*, 1925, 1—2, ст. 190—191.

²⁾ Останні три пам'ятники розглянув Соболевський в „Очерках“.

Кормчої (про нього див. 3-ю з „Четырех крит.-палеографических статей“ Ягіча) і Софійська ев. (див. Соболевського, Две замечательных рукописи XIII в.).

До кінця XIII—поч. XIV в. відноситься низка галицько-волинських пам'яток: Житіє Сави Освященного (переховується в Общ. древн. письм., яке його й видало), Хутинський служебник, Холмська евангелія (ці два останні пам'ятники описав Соболевський в „Очерках“), Бесіди на евангелію папи Григорія Великого (у Ленінгр. Публічн. Бібліот.) і Архівська Ліствиця (описав Соболевський у Р. Ф. В. за 1884 р., ч. 3).

До XIV в. відносимо отакі пам'ятники: гал.-вол. Полікарпову евангелію 1307 р. (переховується в Синод. Бібл., описав Соболевський в „Очерках“), Часослов XIV в., Луцьку ев. (в Рум. Муз., описав Соболевський в „Очерках“), Пандекти Антіоха 1307 р. (про них ст. Панькевича в СХХІІІ т. Зап. Н. Т. ім. Шевч.), Путненську евангелію (збереглася в монастирі на Буковині, вид. Калужняцького, 1888), нарешті, Верковичеву евангелію (в Ленінгр. Публ. Бібл.; описав Нікольський у РФВ за 1894 р.) і Бибельський Апостол (Копко — Denkschr. d. Wien. Ak. d. Wiss. 1912).

Пам'ятники з XIV—XV в.: Градецький уривок, приписки до Віденського Октоїха, під сумнівом Повчення Єфрема Сирина 1492 р.¹⁾ і Іпатський список літопису. Всі зазначені пам'ятники розглядає в своїх „Очерках“ Соболевський.

Дуже важливі для історії української мови світські пам'ятники XIV-го й XV-го вв.; видавали їх акад. Соболевський і Пташицький (1903), акад. Кримський (в „Украинской грамматике“, 1908), а найбільш Розов (Южно-русские грамоты, 1917). Чимало цінного матеріялу дають українсько-молдавські грамоти, що їх видав Ульяницький у „Материалах для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии и Турции в XIV—XIV вв.“, 1887. Про мову цих останніх грамот подав статтю Богдан у „Zbornik' u sl. Vatr. Jagića“, ст. 369—377. Деякі з грамот XIV-го й XV-го століттів надруковано в „Хрестоматии по истор. русск. языка“ М. І. Дурново та в „Нарисах з історії української мови“ Шахматова-Кримського.

Значно більшою кількістю українізмів відзначаються українські переклади евангелії XVI в.: Пересопницька евангелія 1561 р., потім українська перерібка зах.-руської евангелії Тяпинського та переклад, що його зробив р. 1581-го Негалевський. У „Трудах 3-го Археол. Съезда“ Житецький надрукував опис пересопницького рукопису²⁾; докладну аналізу евангелії Негалевського

¹⁾ Та можлива річ, що цей пам'ятник з'явився значно раніш, може навіть ще в XIII в. Між иншим, у ньому трапляються риси білоруські, чи так звані зах.-руські — див. про це у Карського, Белоруссы, I, ст. 373.

²⁾ Той самий Житецький про українські переклади евангелії подав статтю в Изв. Отд. р. яз. и слов. за 1905 р., ч. 4.

подав Назаревський у київських „Университетских Известиях“ за 1911 р. (Лі т.).

Здається, до XVI в. відносяться два одеські рукописи — Житія святих, ч. 196 (з пізнішою припискою 1596 р. на 60 стор., де згадуються ймення Наливайка, Лободи та Мазепи)¹⁾ і Апостол, ч. 124.

Становище української мови в XVII в. висвітлюють, головним чином, вже друковані книжки, здебільшого праці київських учених — Иоанкія Галятовського, Лазаря Барановича, Інокентія Гізеля, Лаврентія Зизанія, Памви Беринди та ин., далі низка грамот (повидавала їх Київська Комісія для розбору давніх актів). Чистою народньою мовою писаний одеський рукопис 1662 р. (з Хоружівки, на Полтавщині), який подає цікавий матеріал, по-перше, для студювання наголосу, по-друге, для характеристики півн.-українського наріччя XVII в. (деякі уривки з нього друкуємо в нашій хрестоматії).

Українську мову XVII ст. розглянуто в праці Житецького „Очерк литературной истории малорусск. наречия в XVII и XVIII в.“ (1889).

Українська мова XVIII в. виявлена в літопису Величка, в „Истории Руссов“ і в творах Сковороди, що в його мові поруч з українізмами (поплутання *ы* та *и*, *ю* та *у*, заховання *ы*, *и* перед *ј*: *злий*, д. в. одн. ч. р. на *-ови*, *-еви*, заховання кл. відм., 1 ос. мн. дієсл. на *-мо*, то-що) знаходимо чимало й елементів російської, ст.-слов'янської й польської мови²⁾.

З Івана Котляревського починається нова доба, і в історії української літератури, і в історії української літературної мови, яка з цього часу стає значно ближча до народньої мови. Але ми не можемо ще вважати за цілком чисту й мову Котляревського, який, напр., часто вживає ф. ор. в. одн. ж. р. на *-ой*, *-ей* (*жінкой*, *царицей*), ф. дієприсл. на *-я* (*літая*)³⁾, то-що.

У творах цього письменника, а також Шевченка⁴⁾ (з Київщини), Квітки-Основ'яненка (з Харківщини) та інших в основу української літературної мови було покладено півд.-східне наріччя. Пізніше Федькович, Свідницький, Бордуляк і Іван Франко в скарбницю української літературної мови зробили внески з західньо-українських говорів. Особливо рясніє на діалектичні риси мова Франка. Спричинився чимало до збагачення української літературної мови й геніальний майстер українського слова Михайло Коцюбинський, — здебільшого

1) Мазепа це один з ватажків Наливайка — див. Грушевського, Істор. України-Руси, VII, ст. 237, прим. 2.

2) Про мову Сковороди — див. статтю проф. Синявського (Червоний Шлях за 1924 р. 4—5) і мою — в збірнику „Пам'яті Сковороди“, Одеса, 1923.

3) Про його мову (та деяких попередніх письменників) багато цінних відомостей є в книзі Житецького „Енеида Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII в.“

4) Деякі риси Шевченкової мови освітлив проф. Синявський — Україна, 1925, ч. 1—2, ст. 100—114.

тим, що він не цурався запозичень із зах.-європейських мов. Чимало знайдемо у нього і зах.-українських рис.

До-речи буде згадати тут про ті непорозуміння, що їх ще й тепер доводиться часто чути. Деякі не-українці заявляють: „учіть нас зрозумілої мови Шевченка, а не якоїсь галицької мови“.

Непорозуміння полягає тут у тому, що за „галицьку мову“ вважають мову кожного письменника, складнішу й багатшу від мови Шевченкової, хоч-би цей письменник був і із східньої частини України. Але як-раз оцю більшу зрозумілість мови Шевченкової, в порівнянні з мовою пізніших письменників, треба вважати за її ваду; викликана була вона бажанням Шевченка (може під впливом Кирило-Методієвського брацтва) писати такою мовою, щоб її по змозі розуміли геть-усі слов'яни. Тому в нього знаходимо таку велику кількість церковно-слов'янізмів (*пря, всевидящее*), росіянізмів (*во дні, Сібір неісходіма*, дієприсл. теп. ч. на *-я*) та інших не-українських прикмет. Як каже акад. Кримський (Нариси з історії української мови, ст. 114), у Шевченка „виявилася українська мова лиш так, як у прекрасній мармуровій білій статуї виявляються риси живої людини, — без тієї колоритности, якою виблискуватиме живописний малюнок“. З огляду на те, гадаємо ми, Щоголів (див. нове видання його творів, Харків, вид-во „Рух“) мав рацію вважати свою мову за крок наперед, порівнюючи з мовою Шевченковою, бо її не розуміють так легко не-українці, як вони розуміють Шевченка. Отже нема чого змагатись проти лексичних особливостей, що ними збагачують галичани українську літературну мову, і в галузі красномовства, і в науці; до розвитку цих галузів вони як-раз чимало спричинились протягом трицятиріччя (від 1876-го р. до 1906 р.), коли в межах Росії заборонялось українське слово.

Інша річ відхилення в правописі, що в них відбиваються вже фонетичні та морфологічні відмінності; — тут безумовно треба змагатись до одноманітності.

Дуже важливим джерелом для знання української мови можуть бути українські говори, бо в деяких з них як-раз і збереглася старовина. До таких „архаїчних“ говорів, як їх називає акад. Кримський (Українська грамматика, т. I, в. 1, Нариси з історії української мови, 1922, ст. 91—93), належать півн.-українські діалекти.

Між иншим, у поглядах учених що-до класифікації українських діалектів, а в зв'язку з цим що-до критеріїв цієї класифікації нема згоди. Соболевський, уважаючи тільки на одну рису, а саме на різний характер рефлексів *e, o* в закритих складах, поділяв був українські говори на північне й південне наріччя. До його класифікації близько підходить класифікація Зілінського, який, спираючись уже на інші критерії (характер артикуляції), відірвав на заході деякі місцевості від південного на користь північного наріччя, і, таким чином, у нього українська мова розпалася на такі два на-

річчя — півн.-західне й півд.-східне. Також на дві групи, але зовсім у протилежному напрямі (на західне й східне наріччя) поділяє укр. мову акад. Кримський. Незабутній Михальчук запропонував тріялістичну класифікацію. У нього українська мова складається з трьох наріччів — українського, поліського й черв.-руського. За менше вдатну треба вважати тріялістичну класифікацію складачів карти Московської Діалектологічної Комісії; на цій карті українські говори об'єднано в отакі три групи: „южно-малорусскую“, „сев.-малорусскую“ та карпатсько-угорську. Отже московські вчені лише трохи відмінили класифікацію Соболевського, виділивши в окрему одиницю з північного наріччя карп.-угорські говори.

До Михальчукової класифікації наближується класифікація Ганцова, хоч вона й дуалістична. Півд.-західне й півд.-східне піднаріччя в останнього приблизно відповідають наріччям черв.-руському й українському у Михальчука. Базуючись на значно більшій кількості відзнак, Ганцов не відносить карп.-угорських діалектів до північного наріччя, як це зробив Соболевський на підставі лише однієї риси.

Ми сами більш схилиємось до тріялістичного розподілу. Дуже важливі, правда, — риси північних говорів (дифтонги, тоб-то двозвуки із старих *e*, *o*, дифтонгічна вимова *ь*, цілковите ствердіння *p* в закінченнях, скорочені форми *-и*, *-і* наз. в. одн. прикметників, то-що), на підставі яких ці говори об'єднуються в окреме наріччя, але не можна, з другого боку, нехтувати різницями між східними та західними говорами південної частини України (тверде *-т* в закінченні дієслів, орудн. в. одн. ж. р. як *рукоў*, закінч. прикметн. *-ський*, *-цький*, дав. одн. ч. р. на *-ови*, *-еви*, окреме вживання *ся*, неподвоєна м'ягка приголосна *житя*, *жите* — в західних і *-ть* в дієсл., ор. одн. ж. р. на *-ою*, закінч. прикметн. *-ський*, *-цький*, дав. одн. ч. р. на *-ові*, *-єві* та ин. в східних діалектах), і тому краще південне наріччя розбити не на два піднаріччя, як це робить В. М. Ганцов, а на два окремі наріччя. Але ми визнаємо, що знайти границю між цими двома наріччями дуже важко, бо ті границі що ними південне наріччя розрізується на дві частини — східню й західню, не збігаються одна з однією. Як це буває і в інших місцях, де дві мови межують з давніх часів, так само й тут, східні говори поступово переходять до західних. І взагалі про розмежування слов'янських мов можна буде тоді говорити, коли будемо добре знати географію окремих мовних з'явищ.

§ 6. Бібліографія. Підручники. Відомості з історії української мови дають отакі праці: акад. А. Кримський, „Украинская грамматика“ т. I, вип. 1 і 2, т. II, вип. 1, Москва, 1907¹⁾; Smal-Stocky

¹⁾ Дуже важлива рецензія Шахматова на „Украинскую Грамматику“ Кримського (в II-му т. Roczn. Slawist., 1909, ст. 135—174). Див. також рецензію проф. Ільїнського в „Зап. Харьк. Универс.“, 1908, кн. 1.

und Gartner, „Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache“ Wien, 1913; Огієнко, „Курс українського язика“, 1918; Кульбакін, „Український язик“ (Харків, 1919)¹⁾; Свенціцький, „Нариси з історії української мови“ (Львів, 1920); Шахматов, „Краткий очерк истории малорусского языка“ (Укр. народ в его прошлом и настоящем, т. II). Український переклад її разом з новою працею акад. Кримського „Українська мова“ та з короткою історичною хрестоматією видано в 1922 р. під заголовком „Нариси з історії української мови“ (Київ); К. Німчинов, „Укр. язик у минулому й тепер“ (1925); Синявський, „Короткий нарис укр. мови“ (1918).

З практичних курсів сьогочасної мови заслуговують уваги: Сімович, „Грамматика української мови“²⁾; Е. К. Тимченко, „Українська грамматика“ (1918); Синявський, Український язик (1923), його-же „Порадник української мови“ (Берлін, 1922) і Смаль-Стоцький і Гартнер, „Грамматика руської мови“ Відень, 1914. Сам Смаль-Стоцький написав ще невеличку „Ruthenische Grammatik“ (Sammlung Göschen, 1913). Більш практичну мету має також книжка О. Курилової, „Уваги до сучасної української літературної мови“ 2-е вид., Київ, 1923. Історії української літературної мови присвячено (окрім двох згаданих вже монографій Житецького) отакі роботи: Богумил і Житецький, „Начерк історії літературної української мови до Котляревського“ (Україна, 1914, т. II) і Сумцов, „Начерк розвитку української літературної мови“ (1918).

Нарешті останніми часами з'явилися праці О. Колесси, „Погляд на історію укр. мови“ (1924) і Огієнка, „Чистота й правильність української мови“ (1925).

Праці з української діалектології: Михальчук, „Наречия, поднаречия и говоры южной России“ (Труды Этн.-Стат. Экспед. в зап.-русский край, т. VII); „К южно-русской диалектологии“ — рецензія на „Очерк русск. диалектол.“ Соболевського; Соболевський „Очерк русской диалектологии“ (Жив. Старина, II); Зілінський, „Проба упорядкування українських говорів“ (Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. 117—118); Верхратський, „Знадоби до пізнання угр.-русських говорів“, „Ueber die Mundart d. galizischen Lemken“ (Arch. 16, ст. 1—41) і „Дещо до говору Буков.-русск.“ — Zbornik u sl. V. Jagića, ст. 123—432; Дурново, Соколов і Ушаков, „Опыт диалектологич. карты русского языка в Европе“ (Москва, 1915); Тимченко в I т. Зап. Наук. Тов. в Києві; Ол. Брок, „Угро-русское наречие с. Убли“ (1900), див. також в 17, 19 і 21 т.т. Arch. f. sl. Phil.; статті Ярошенка, Голоскевича й Сорочана в XIV та XVII т.т. „Изв. Отд. рус. яз. и сл.“. Не втратили ще своєї вартости „Заметки о малорусск. наречии“ (1871) Потебні. Чимало

¹⁾ Д. рецензії Б. М. Ляпунова — Slavia, III, стор. 684—694; О. Курилової — Зап. Іст.-Ф. Від. УАН, II—III, стор. 217—220.

²⁾ Sine anno, 2-е вид. його-ж „Практичної граматики української мови“.

цінних матеріалів за-для діалектологічних занять та власних думок з приводу цих матеріалів подав акад. Гнатюк в 22, 35—36, 42 т.т. „Записок Наук. Тов. ім. Шевченка“ і в різних томах Етнограф. Збірника. Нарешті останніми часами з'явилися нові праці Всев. Г а н ц о в а: „Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку“ (Записки Історично-Філологічн. Відділу Укр. Акад. Наук, кн. II—III), „Діалектологічна класифікація українських говорів“ (з картою) (окрема відбитка з „Зап. Істор.-Філол. Відділу“, кн. IV)¹⁾ і „Das Ukrainische in neueren Darstellungen russischer Mundarten“ — Zeitschr. f. sl. Phil., II, ст. 213—235, III, стор. 202—217.

Багато цінних відомостей, що торкаються української мови, можна знайти в працях, присвячених „русскому языку“. З них на першому місці треба поставити праці Шахматова (Очерк древнейшего периода истории русского языка та ин.), та Соболевського (Лекции по истории русского языка, вид. 4), а далі—Дурново (Очерк истории русского языка, 1924) та інших.

¹⁾ Перші дві праці Ганцова викликали докладну, але не зовсім об'єктивну рецензію Ст. Смаль-Стоцького (Slavia, III, стор. 462—470 і 695—709).

СТОРИЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗВУКІВ.

І. Історія передісторичних ізоглос.

§ 7. Вступні уваги. Ми вже казали, що єдиний розподіл історії слов'янських мов виправдується реальними віхами — це розподіл на передісторичний і історичний періоди.

Повного огляду першого періоду я не думаю давати, бо це ускладнило-б справу. І тому я вирішив виділити з цього періоду спільно-слов'янські ізоглоси (що обіймають усі слов'янські мови¹⁾). Відомості про них можна знайти в підручниках праслов'янської граматики (Мікколи „Urslavische Grammatik“; Ільїнського „Праславянская грамматика“; Мейє „Le slave commun“), а почасти й у підручниках порівняльної граматики слов'янських мов (Вондрака, Пожезінського). Обмежусь я лише тими спільними слов'янськими процесами, що пояснюють те чи інше з'явище української мови, або взагалі становлять важливі, кардинальні зміни. До таких процесів належать: 1) утворення назальованих голосних із сполучень „голосна + *m* або *n*“²⁾, 2) утворення глухих звуків *ѣ, ъ, ь*, 3) зміна *jo, ju* на *je, ji* (тоді *poljo > polje*), 4) перехід дифтонгів (двозвуків) *ai, oi* в *ъ, ei* в *i, au, ou* в *u, eu* в *ju, 'u*, 5) перше пом'якшення заднепіднебінних *g, k, ch*, що полягало в зміні цих приголосних на шиплячі *ž, č, š* перед голосними переднього ряду і 6) друге пом'якшення заднепіднебінних, тоб-то їх зміна на свистячі *dz, z, c, s*³⁾.

Значно докладніше ми спинимось на діалектичних слов'янських ізоглосах, тих, що охопили предків українських говорів. Розв'язання питання про їх історію та географію зв'язане з великими труднощами і, безумовно, деякі визначення ми пропонуватимемо лише як гіпотези.

§ 8. Південно-східньо-слов'янські ізоглоси. За досить давні треба визнати ті ізоглоси, котрі обіймають півд.-слов'янські та східньо-слов'янські мови. За часів Прокопія предків південного слов'янства — славен (а може то була лише частина південних слов'ян) ми ще бачимо на північному прибережжі Чорного моря, але вони скоро переходять Дунай. Із археології (див. II том *Slov. Starož.* Нідерле) ми

¹⁾ Спробу дати повну історію передісторичної доби слов'янської фонетики зробив я в своїй статті, що друкується в 40 т. *Arch. f. sl. Phil.*

²⁾ Коли йде в мовознавстві мова про праслов'янські або індо-європейські з'явища (а в нас про з'явища передісторичні), то тоді вживають латинських літер.

³⁾ Деякі мовознавці розрізняють у цьому другому пом'якшенні два моменти, — перший, що відбувся під впливом попередньої голосної, другий — під впливом наступного *ъ, i*.

знаємо, що залюднення Балканського півострова відбулось протягом VI—VII вв. І хоча після того могла залишитись у Добруджі та Південній Бесарабії вузька смуга, що звязувала південних та східних слов'ян, але в усякому разі з переходом славен за Дунай фактично зникла підстава для язикового єднання обох зазначених галузів слов'янства. Отже до цього часу й було пережито з'явища, спільні обом галузям слов'янських мов, а саме: 1) зміна сполучень *kv, gv* на *cv, (d)zv* перед *ь*: *cvrъzъ, (d)zvrъzda* (в зах.-слов'янських мовах залишаються *kv, gv, (hv)*: польські *kwiat, gwiazda*, чеські *květ, hvězda*); 2) розвиток шиплячих рефлексів із сполучень *dj, tj, kt'*¹⁾, далі 3) спрощення сполучень *dl, tl*, на *l* (*велу*, в зах.-слов'янських мовах залишаються *dl, tl*, напр. поль. *wiedli*) і, нарешті, 4) розвиток *l* (так званого *l epentheticum*) з *j* після губних (сх.-сл. *люблю*, в зах.-сл. залишається *j*, поль. *lubję*).

Та ізоглоси двох останніх з'явищ не збігаються з границями південно-східнього слов'янства. Зміна *dl, tl* на *l* тепер не охоплює північних словінських говорів²⁾; не знав її також один із півн.-західніх руських говорів, а саме псковський діалект, який ще в XV в. заховував сполучення *дл, тл*³⁾, але пізніш під впливом сусідніх говорів загубив цю свою особливість.

У своїй статті „Die Behandlung der Lautverbindungen *tl, dl* in den slavischen Sprachen“ (Zeitschr. f. slav. Phil., II, ст. 117—121) Трубецкой заховання *dl, tl* в ст.-слов'янських словах *длань, тльшти*, срб. *длијето* вважає за можливе з'ясовувати на такі два способи: або *dl, tl > l* ще перед тим, як відбулась метатеза *telt-, tolt-* в південно-слов'янських мовах, або-ж треба визнати, що спрощення сполучень *dl, tl* на *l* було можливе лише не в початкових складах. Сам Трубецкой схиляється до другого пояснення, але він цього не зробив-би, коли-б узяв під увагу долю ймення *Карл* у слов'янських мовах, яке й доводить як-раз пізню дату тих процесів, яким підпадали сполучення *toft, tolt* і т. д. (VIII—IX в., про це див. далі); а тим часом зміна *dl, tl* на *l* відбулась раніш, ще тоді, коли був зв'язок між південними та східними слов'янами.

Ізоглоса появи *l* вставного після губних⁴⁾ тепер теж не збігається

¹⁾ Із *dj* з'являється в східно-слов'янських мовах африката (приголосний двозвук) *джс*, або *жс*, в ст.-слов'янській і в сьогочасній болгарській *жд*, в сербській — дуже м'ягка африката *дж'*, а в словінській й зах.-сербському (чакавському) діалекті *j*. Сполучення *tj* дало сх.-сл. *ч*, ст.-сл. й болг. *шт*, срб. і сл. *ч*. Пізнішого походження, очевидно, й македонські м'ягкі *k, g*.

²⁾ Це треба з'ясовувати або тим, що колись (перед VIII—IX в.) словінці були сусідами чехів, або-ж тим, що це з'явище виникло в країні предків південних та східних слов'ян уже після того, як предки словінців (та сербів) вирушили на місця їхніх сьогочасних осель (іншим шляхом, а саме Моравою). Коли-ж після свого приходу на Балк, півострів предки болгар знов зустрілись з предками сербів, то від них почала переходити до сербів і зазначена звукова зміна, яка, проте, не дійшла до самого краю південного слов'янства, а саме не захопила північних словінських говорів.

³⁾ В пам'ятниках їх позначували через *дл, тл*. Про цю рису псковської говірки див. розвідку Васильєва, Р. Ф. В. за 1908 р., ч. 4. і Каринського, Язык Пскова и его области в XV в., 1909.

⁴⁾ Не в початкових складах, треба додати, бо в початковому складі *l* з *j* після губних знають також зах.-слов'янські мови; напр. *pl* з *рj* ми маємо в польськ. *plwać*, чеськ. *plivati* відповідно до ст.-сл. *пльвати*, укр. *плювати*, рос. *плевать*.

з границями південного та східнього слов'янства, а саме цієї риси не знають майже всі болгарські говори. Та зникло це *l* у болгарській мові уже за історичної доби, як про це свідчать ст.-слов'янські пам'ятники. Старші з них (Зографська Євангелія, Київський Місал) майже ніколи не пропускають *l* epenth. після губних; з цього ми й робимо висновок, що мова Кирила та Методія також захувала це *l*.

Отже, ми бачимо, що дослідження географії того чи іншого з'явища тісно мусить звязуватись із дослідженням його історії, бо поширення язикового процесу могло йти поволі, протягом довгого часу.

Тепер ще кілька додаткових уваг до питання про долю сполучень *tj*, *dj* у східньо-слов'янських мовах. Безумовно, шиплячі рефлексі (*ч*, *дж*) з'явилися із них ще за передісторичних часів, і тому ясно, що в написанні *Веробѣтѣ* у Костянтина Порфирородного (= ст.-руське *вѣручи*, ст.-слов'янське *вѣржити*) сполучення літер *ѣ* визначає сх.-слов'янську шиплячу африкату *ч*: іншого способу грек не міг знайти. Цілком зрозуміло також, чому вже в перших пам'ятниках східніх слов'ян ми знаходимо *ж*, *ч* (із *dj*, *tj*) замість ст.-слов. *жд*, *шт*, *щ*. Але цікаво, що *ч* відповідно до ст.-сл. *шт*, *щ* зустрічається значно рідше (один приклад *чюжему* знаходимо в Свят. Збірн. 1076 р., кілька прикладів: *хочю*, *скръжьчеть*, *очюти* та *отпучати* з *ч* із *sk*-і инш. в Арх. ев. 1092 р.), ніж *ж* на місці ст.-сл. *жд*. Причина цього з'явища полягає в тому, що для заміни *шт* на *ч* вимагалось від переписувача значно більше сміливості, ніж при другій помилці, яка становила лише звичайний пропуск літери *д*¹⁾.

Як ми вже говорили, *dj* відбивається у сх.-слов'янських мовах у двох рефлексах: або з нього ми маємо *дж* (укр. *ходжу*, блр. *хаджу*), або-ж з'являється з цього сполучення *ж* (рос. *хожу*, укр. діалект. *хожу*). Безумовно, в першому рефлексі заховалася раніша стадія, і тому ми не можемо погодитись з акад. Соболевським, який (в Лекціях по истории русского языка, ст. 141)²⁾, вважаючи за первісну стадію *жс*, приклади з *дж* (*ходжу*) з'ясував впливом споріднених форм (*ходити*, *ходиш*). Ясно, що таке пояснення, як зазначив слушно проф. Синявський³⁾, базується на графічних даних: африката *дж*, що визначається на письмі сполученням двох літер, в дійсності становить зовсім окрему від *д* і *ж* фонему.

В пам'ятниках визначення *дж* можна вбачати в написанні *ч* в прикладі *мечибимѣ* (= Меджибожье) в Іпатському літописі, а з неукра-

1) Пор. доповнення до „Граматики ст.-славянського языка“ Лескіна, ст. 164, а також Б. М. Ляпунова, Литогр. курс лекцій по истории русского языка, 1911—12, ст. 70. Зовсім інакше пояснення розглянутому з'явищу дає М. І. Дурново, Очерк истории русского языка, ст. 41.

2) Пор. також Кульбакіна, Укр. яз., ст. 41, і рецензію на цю книжку Б. М. Ляпунова *Slavia*, III, ст. 693.

3) В рецензії на мою „Коротку історію української мови“ — Шлях Освіти, 1924, IX, ст. 256, а за ним у своїй рецензії В. М. Ганцов, ст. 10.

їнських пам'яток у *дорогобучь* (у Комісійному списку Новгородського 1-го літопису).

Процес утворення *дж, ч* з *dj, tj* лінгвісти уявляють на різні способи. Шахматов (Изв. Отд. р. яз. и сл., I, ст. 698 і Очерк древнейшего периода истории русского языка) виводив сх.-слов'янські рефлекси з *dj, tj* через проміжну стадію подвоєних африкат *дждж, чч*. Так само уявляв собі шлях розвитку зазначених сполучень у сх.-слов'янських мовах ще Потебня (К истории звуков русского языка. II, ст. 45—63), який базувався на подвоєнні шелестівок в українській і білоруській мові (*життя, жыцьцё*), відтак на переході *tj, dj* в *тт, сс, дд* у діалектах грецької мови. У зв'язку з цим Потебня відкидає і погляди тих філологів, котрі *шт, жд* пояснюють переставленням *тш* (*ч*) і *дж*, і погляд Кочубинського (К вопросу о взаимных отношениях славянских наречий, Одеса, 1877), який гадав, що „шипящий звук после *t* в *тш* вызвал впереди второе шипение“. Між иншим, подібної думки про антиципацію або епентезу шиплячого звука пізніше дотримувались Лескін (Грамматика др.-болгарского (др.-церк.-славянского) языка, § 39) і Вондрак (Altkirchenslavische Grammatik², ст. 314).

§ 9. Східньо-західньо-слов'янські ізоглоси. Східньо-слов'янські мови чотирма рисами об'єднуються також і з зах.-слов'янською галуззю, але три з цих рис (*-ь* в закінченнях певних відмінків речивників з м'якими основами, закінчення *-ьть* в ор. в. одн. ч. р. і форми дав.-місц. відм. займенн. *tobъ, sobъ*) належать до морфології¹⁾, а до царини фонетики відноситься лише одна риса, а саме, відрізнювання початкових сполучень *rat-, lat-* і *rot-, lot-* із *ort-, olt-* в залежності від наголосу; але й вона не з'являється спільною для всіх зах.-слов'янських мов (див. нижче).

Нарешті є ще мовні особливості, котрі зв'язують східніх слов'ян не з цілою зах.-слов'янською галуззю, а з окремими зах.-слов'янськими мовами, і сусідніми, і не сусідніми.

Визначення хронології цих спільних східньо-слов'янських і західньо-слов'янських, або инакше північно-слов'янських ізоглос зв'язане з великими труднощами, бо зв'язок між східнім та західнім слов'янством не припинився й досі. Так само не дуже легко розв'язати питання про історію з'явищ, що об'єднують східньо-слов'янську галузь з окремими слов'янськими мовами (західніми та й південними). Але в цій справі нам зможе допомогти один цікавий факт з історії західніх слов'ян.

§ 10. Зміна *g* на *h*. Ще Шафарик звернув був увагу на особливі риси словацької мови, що з'єднують її не з зах.-слов'янськими мовами, а з півд.-слов'янськими, і на підставі цього прийшов до висновку, що словаки раніш належали до півд.-слов'янської галузи. З по атку нашого століття по думку відродив словацький учений Цамбель. У своїй праці „Slováci a ich reč“ (1903) він доводить, що предки словаків на місця їх сьогочасних осель прийшли значно пізніш, а перед тим жили вони десь на південь від сьогочасної Словаччини. Хто-ж заселяв цю територію перед тим, як прийшли словаки? Очевидячки, предки чехів та українців. Перші заселявали західню Словаччину,

1) Докладніше про них див. у відділі морфології.

а другі займали східню її частину, як це й старається довести той таки Цамбель у другій своїй праці „Slovenská reč, 1 oddel, 1 čiastka, Východoslov. narečie“, 1906, покликаючись на Гнатукові досліди про сх.-словацьке наріччя (ор. cit., ст. 22 й д.).

Отож ми бачимо, що чехи й українці колись межували з собою, а в звязку з цим набуває значіння той факт, що деяких рис, котрі зближують чеську мову з українською, немає проте в словацькій мові. До таких рис належить насамперед зміна вибухового *g* на фрикативне (протяжне) *h* (чеське *hlava*, укр. *голова*, блр. *чалава*), що охоплює мови чеську, українську, білоруську та півд.-великоруське наріччя¹⁾, а також відрізнявання варіантів *rot-*, *lot-* від *rat-*, *lat-*: у словацькій мові скрізь з'являються сполучення *rat-*, *lat-*. Перший приклад, який відбивав-би сх.-слов'янське *h*, можна вбачати в пропуску *i* (*осподаря*) в написі на чарі кн. Володимира Давидовича, а в чеській мові найстарший приклад знаходимо в пам'ятнику 1131 р.²⁾, але початок цього процесу, безумовно, припадає на передісторичну добу. За це промовляє, принаймні що-до сх.-слов'янських діалектів у Х в., *γ* в *прах* (ст.-сл. *прагъ*, рос., укр. *порог*) у Костянтина Порфирогенета³⁾. Окрім того, пропущення *i* між *з* і *н* (*разньвавъ* у Святославовому Збірнику 1073 р.), а відтак зміну *zn* на *жн* (*разньвахъся* в Свят. Збірнику 1073 р., *разньвасъ* в Арханг. єв., 44 і *разньвавъ*, ib. 73) також можна з'ясувати лише фрикативною вимовою *i*.

Протиставляючи чеське *kde*, *kdy* (вимовл. *gde*, *gdy*) із *kad-* прикладові *tehdy* (< *tshad-*) Трубецкой (Zeitschr. f. sl. Phil. I, ст. 292—293) робить цілком правильний висновок, що *g* > *h* раніш, ніж зникли слабкі глухі⁴⁾.

У звязку з зазначеним треба, мабуть, з'ясувати словацькі форми *tebe*, *sebe* при *tobě*, *sobě* в чеській, польській та сх. слов'янських мовах, а може ще й заховання африкати *dz* < *g* у словацькій мові, яка спрощується на *z* у чеській та сх.-слов'янських мовах.

Невідомо, де жили предки словаків перед тим, як прийшли на теперішню свою територію; може раніш вони й не межували із

1) У словацькій мові, що-правда, іноді знаходимо й це *h*, яке, очевидно, з'являється через вплив сусідніх мов — української та чеської, але поруч з цим у великій кількості прикладів заховується старе *g*. До речі слід згадати, що польський мовознавець Лер-Сплавінський у своїй статті про взаємовідносини між сх.-слов'янськими мовами (Rozpr. Slaw. IX, ст. 23—71) оцій рисі (*h* < *g*) в мовах українській, білоруській і в півд.-великоруському наріччю надає такої ваги, що навіть пропонує на підставі цього (та ще деяких інших ознак) поділяти сх.-слов'янські або руські мови на такі дві групи: південну (більшу) та північну (меншу). До цього розподілу приєднався й Трубецкой (в Zeitschr. f. sl. Ph. I, ст. 287—319).

2) Див. статтю Бергмана — Listy filolog. XLVIII, 1921, ст. 223—239.

3) В передачі цього слова у Костянтина Порфирородного сполучилась особливість південної групи сх.-слов'янських мов (*γ* = *h*) з рисою півд.-слов'янських мов (*прах* зам. сподіваного **порох*). Очевидячки цю назву грецький учений записав від якогось південного русина, що був під впливом ст.-слов'янської мови; пор. Шахматов, Введение.

4) Думці Трубецкой, додамо ми, не перечить укр. *де* < *каде*, бо в ст.-українській мові могло відпасти перед *d* не *h*, а *g*.

східнім слов'янством. Але в такому разі ми мусимо визнати, що одна дуже важлива риса, а саме, зміна сильних *ǝ*, *ǝ* в напрямі до *o*, *e*, що охоплює крім сх.-слов'янських мов, також і словацьку, — відбулась уже пізніш, після того, як предки словаків врізалися клином між чехів та українців¹⁾.

§ 11. Лабіялізація *l*. Так само на цей пізніший час після приходу словаків на їх сьогочасну територію припадає ще важливіше з'явище, а саме, відповідна зміна сполучень *tert*, *tort*, *telt*, *tolt*, але, щоб не відхилятися від хронологічного порядку, згадаємо про інше з'явище із значно вужчою ізоглосою — про так звану лабіялізацію *l* перед наступною приголосною (та про її наслідки), що відбулась, безумовно, ще перед згаданою вище зміною сполучень *tert*, *tort* і т. д. і обхопила лише сх.-слов'янські мови.

Цей процес полягав у тому, що в сполученні *telt* середнє *l* лабіялізувалось, тоб-то змінилось на *l* тверде²⁾ (мовознавці в своїх наукових формулах позначають його польською літерою *ł*). Так ось **telt* > **telt*, а трохи пізніш це тверде або лабіяльне *ł* викликало, в наслідок уподібнення, зміну попереднього *e* на *o*, тоб-то **telt* > **tolt*. А коли пізніш з *tert* і т. д. розвинулись повноголосні форми (див. про це нижче), тоді й сталось так, що в сх.-слов'янських мовах з'явилися не чотири рефлексі, як можна було-б чекати на перший погляд, а тільки три: *tert* > *teret* (*берегъ*), а *tort* > *torot* (*городъ*), а тимчасом із колишньої праформи *telt* виникла та сама форма, що й з *tolt*, тоб-то *tołot*: *молоко*, *полова* зам. сподіваних **мелеко*, **пелева*, порівн. ст.-сл. *млько*, *пльвель*³⁾.

§ 12. Повноголосся та відповідні з'явища в інших слов'янських мовах. Після того, як закінчилася розглянута зміна *telt* на *tolt*, почався в слов'янських мовах дуже важливий процес, а саме, відповідна зміна сполучень *tert*, *tort*, *tolt* (із колишніх *telt*, *tolt*), для якої ми можемо знайти приблизну хронологічну дату.

Спершу Мікколя (*Urslavische Grammatik*, 1913, ст. 88)⁴⁾, а новішими часами Меїє (*Revue des études slaves*, I, ст. 8), звернувши увагу на долю ймення *Карл* у слов'янських мовах, однакову з долею сполучень *tort* взагалі (рос., укр. *король*, півд.-слов. та чеське *kral*, польське *król*), прийшли до слушного висновку, що переставлення в

1) Про спорадичні приклади *a* зам. *o* в словацькій мові — див. розвідку Дільса в 35 томі Arch. f. sl. Phil.

2) Ця тверда вимова *l* (*ł*) і зв'язується з лабіялізацією: губи, порівнюючи з *l* середнім, а тим більш з *l* м'яким (*l'*) (див. далі), витягаються більше вперед, а губний отвір зменшується.

3) Мабуть, одночасно із зміною *telt* > *telt* > *tolt* відбувався перехід сполучення *tblt* > *tblt* > *tblt*; так з'явилися рос. *жолтый*, укр. *жовтий*. Із цим процесом не можна зв'язувати польськ. *żółty*, *czółn*, бо в польських формах *o* не може походити з *ǝ*; очевидно воно з *e* (< *ǝ*) — в наслідок пізньої лабіялізації.

4) Закиди Соболевського див. в його „Лингвистических и археологических наблюдений“, III, ст. 50—51.

сполученнях *tort, tolt, tert* у півд.-слов'янських та зах.-слов'янських мовах і повстання повноголосних форм (*torot* і т. д.) в руських мовах відбулись не раніш від часів Карла Великого, тоб-то кінця VIII-го—початку IX в.

На підставі цього Мейє прийшов навіть до переконання, що праслов'янська одність розпалась не раніш від VIII-го в. Із запереченнями французькому лінгвістові виступив у I т. журн. *Slavia* (ст. 8—11) Беліч. Він зазначив, що в окремих слов'янських мовах могли наново розвиватись процеси, що мали місце за праслов'янської доби. У своїй відповіді Белічеві, Мейє (*Revue des études slaves*, II, ст. 303), погоджуючись із сербським ученим у тому, що слов'яни на початку IX в. вже розділилися, все-таки гадає, що „*Le sentiment d'une unité slave n'avait pas disparu*“.

З логічного боку думка Мейє неправильна, і не в те місце, куди треба, скеровані Белічеві закиди. Ми цілком приєднуємось до думки Мейє що-до хронології процесів, яким підлягали сполучення *tort* і т. д., але це ще не значить, що до цього часу тривала праслов'янська епоха, або, як ми сказали-б, епоха переваги спільно-слов'янських ізоглос. Адже долею цих сполучень окремі групи слов'янських мов як-раз і відрізняються поміж собою.

До-речи треба сказати, що долею сполучень *tort, tolt* і т. д. чеська мова, як ми вже говорили, наближується до півд.-слов'янської групи. Цей факт треба ставити в зв'язок з тим, що підчас переставлення в цих сполученнях, тоб-то в VIII—IX в. чехи ще межували із словінцями.

Перехід ймення *Карл* до слов'янських мов визначає лише *terminus post quem*, а закінчення цього процесу по різних слов'янських мовах не відбулося одночасно. Напр., в деяких болгарських пам'ятниках знаходимо *бал'тина, мал'дичик*. Ще довше зберегались непереставлені сполучення в полабській і лужицьких мовах.

Східньо-слов'янські повноголосні форми з'явились через проміжну стадію *torət, tołət, terət*, яка тяглася дуже довго. Принаймні в українській мові в момент подовження *e, o* в нових закритих складах після *p, l* ще не було повних голосних. Відсутність переходу другого *e, o* в дифтонги або в *i* в повноголосних формах (*город, солодкий*¹), то-що) переконує нас у тому, що в момент подовження *o, e*, викликаного занепадом глухих, після *p, l* в праформах теперішніх слів *город, солодкий, берег*, ще не було повних *o, e*. Але з другого боку, це вже було і не *ɣ, ʋ*, бо в такому разі вони в одкритих складах повинні були-б зникати (ми мали-б в *горді, на берзі*). Не мали-б тоді ми також повноголосних форм у пам'ятниках, які не знають прояснення сильних *ɣ* та *ʋ*. Очевидячки, це були звуки середні між *ɣ* і *o, ʋ* і *e*, — ми умовно їх позначимо через *o°* і *e°*. Таким чином, коли з початку IX в. було *юлѡва, юрѡдѡ*, то для XI в. треба прийняти *юоло°ва, юоро°дѡ*, і лише на XII-е століття, коли закінчився процес занепаду глухих, був закінчений також і процес повстання повноголосся.

Що-правда, таких написів як *юлѡва*, котрі-б могли підтвердити наше пояснення, ми не знаходимо по ст.-українських пам'ятниках, але майже зовсім ми не знаходимо також в пам'ятниках XI в. і повноголосних форм (по кілька прикладів у Святосл. Зб. 1076 р. і

¹) Лише в декількох словах під впливом аналогії з'являється цей перехід *поріг, голів*.

в Арханг. ев. 1092 р.). Різниця поміж ст.-слов'янською формою і формою сх.-слов'янською повноголосною була досить значна, і тому у переписувачів найстаріших пам'ятників на таку помилку не вистачало потрібної сміливости. Але відбиття сх.-слов'янської вимови XI в. можна вбачати в одному прикладі Синайської Псалтири (*золѣта*), що його акад. Ляпунов і вважає за запозичення із руської мови (Литогр. курс лекцій по сравн. грам. слав. яз., ст. 148—149).

Мабуть, приблизно одночасно з розглянутими змінами *tort, toll, tert* відбувався процес переставлення у початкових сполученнях *ort-, olt-*. До того-ж процес цей раніш, мабуть, відбувся у північно-слов'янських мовах, а трохи пізніше в півд.-слов'янських¹⁾. У північно-слов'янських мовах, тоб-то в зах.-слов'янських та сх.-слов'янських мовах, доля зазначених сполучень залежить, як відомо, від характеру праслов'янської інтонації. Під так званим ростучим наголосом *ort-, olt-* перейшли в *rat-, lat-* (спільно-руське *пало*, польське *radło*, чеське *rádlo*), а під падучим наголосом ці сполучення дали *rot-, lot-* (*робота*, п. *robić*, чш. *rob*, р. *лодка*, п. *łódź*, ч. *lodí*). Жадний із півн.-слов'янських пам'ятників не знає прикладів непереставлених сполучень.

§ 13. Зміна њ, њ в напрямі до повних голосних. Приблизно на останні сторіччя цієї передісторичної доби припадає дуже важливий момент в історії глухих звуків, а саме, придбання ними нахилу до переходу в ті чи інші повні голосні. Еволюція глухих звуків взагалі процес дуже довгочасний: у загальних рисах (а саме диференціація *з* та *ь* в сильному та слабому становищах) він був намічений ще за попередньої доби переваги спільно-слов'янських ізоглос, чи за так званої праслов'янської епохи. Та остаточне його закінчення відбулося значно пізніш: уже за історичної доби слов'янських мов — в XI—XII і навіть де-не-де в XIII в.²⁾; до проміжної епохи переваги діалектичних слов'янських ізоглос³⁾ відноситься придбання сильними глухими *з* та *ь* певних звукових відтінків. У мовах сх.-слов'янських, у мові словацькій⁴⁾ та в говірках болгарської мови вони змінилися у напрямі до *о, е*, а в польській, чеській, лужицьких та в частині словінської мови обидва глухі звуки збіглися в одному голосному з відтінком *е*, нарешті в сербській та в другій частині словінської мови вони дають *а*, а в полабській *а̇*.

¹⁾ Тут ми маємо звсіди *ra-, la-* незалежно від „праслов'янської“ інтонації: ст.-сл. *пало*, сrb. *пало*, слов.- *rálo*; ст.-сл. *ладии*, сrb. *lâdja*, слов. *lâdja*. Окрім того, в ст.-слов'янських пам'ятниках знаходимо навіть ще непереставлені сполучення: ал[х]кати, ал[х]дин, ал[х]нини.

²⁾ На підставі цього Трубецької (*Revue des études slaves*, II, ст. 218) зробив, між иншим, помилковий висновок про те, що праслов'янська епоха тривала до XI—XII в.

³⁾ Докладніше про історію цих епох я говорю в своїй статті „Zur Geschichte der vorgeschichtlichen Periode der slavischen Phonetik“.

⁴⁾ В деяких прикладах знаходимо *а* в словацькій мові (*daska, baza*) зам. сподіваного *о*; його треба з'ясовувати як пізнішу вставку в тому становищі, де глухий мусів був-би зникнути — див. Дільс, *Arch. f. sl. Phil.* 35 т., ст. 324—328.

Нахил у вимові глухих *з*, *б* до переходу в той чи інший голосний міг з'явитися по різних місцях і неодноразово. На сході, мабуть, розвиток цієї ізоглоси, що об'єднує руські та словацьку мови, відноситься до тих часів, коли словаки, прийшовши на теперішні свої місця, межували вже з східними слов'янами. Значно точніше ми можемо встановити *terminus ante quem* процесу зміни *з* та *б* в напрямі до *е* на слов'янському заході. Річ ясна, що сталось це не пізніше від VIII—IX стол., тоб-то від того часу, коли південні слов'яни відірвались від західних, про що і свідчить *е* на місці *з*, *б* в півн.-західних словінських говорах.

§ 14. Деназалізація носових. Так само за передісторичної доби намітився нахил назальованих голосних звуків до переходу в ті чи інші неназалювані голосні, але й закінчення цього процесу здебільшого припадає на ті-ж таки передісторичні часи.

Що-до східньо-слов'янських мов, то тут деназалізацію носових *ж*, *л* можна датувати приблизно X-м століттям. На думку акад. Соболевського (Лекции по истории русского языка, ст. 20), в VIII—IX вв., за доби стосунків руських з варягами й уграми ще існували в „руськом языкѣ“ назальовані голосні звуки. Це видно з форми слів *варягъ*, *угръ*, що перейшли стадію переходу *л*, *ж* в *я*, *у*; порівн. ст.-сканд. *varingr*, грецьке *Βάρυγγος*, гр. *οὔγγαροι*, *οὔγγροι*. А наприкінці X-го в., як, з другого боку, переконують нас у цьому форми *Нѣаѣтѣ* (ст.-сл. *нежсьть*), *Напрѣзѣ* (ст.-сл. *напрѣзи*), назальованих уже не було в вимові східніх слов'ян. Ось через віщо вже в Остромировій евангелії літери *ж*, *л* часто змішуються з *оу*, *ю*, *а* з *я*, а в наступному, тоб-то в XII в. *ж*, *л* зовсім зникають з письма, а *л* залишається для визначення *ја*, *'а*, при чому частіше вживають цієї літери після приголосних, а *л* ставлять звичайно на початку слова, чи після голосних.

З думкою Соболевського що-до пізнього зникнення назальованих у руській мові не згоджувались Ягіч (Критические заметки по истории русского языка, ст. 25) і Шахматов (Очерк древнейшего периода истории русского языка, ст. 112), та треба визнати, що аргументи обох учених не переконують.

У сьогочасній українській мові із *ж* з'являється (як і у деяких інших слов'янських мовах) *у*: *путь*, з *л* маємо не тільки *я*, *'а* (п'ять), але в північному наріччі, як зазначив Ганцов, у певних умовах розвинулось *е*.

§ 15. Зміна *л* на *й*. Вже після того, як *л* в сполученнях *ьл*, *зл* змінилось на *л*, а відтак *ьл* перейшли в *зл*, на слов'янському сході предки українців та білорусів, мабуть, ще за передісторичних часів, пережили перехід *л* (*л*) в *й* (*у* нескладове, або в двогубне): укр. *вовк*, блр. *воўк* із **вълкъ*, укр. *повний*, блр. *поўны*¹⁾ із **пглынй*.

Відсутність зміни *л* на *й* в таких випадках, коли після *л* в старовину йшов глухий *з* (укр. і блр. *юлка*²⁾, укр. *юрілка*²⁾, блр. *гарелка*), ясно вказує на те, що це з'явище розвинулось у складах, споконвіку за-

¹⁾ Білоруське написання ближче до вимови. Між іншим, в подібних умовах *л* змінилось на *й* в полабській і приморсько-словінській мовах.

²⁾ Галицькі форми: *ювка*, *юрівка* виникли пізніш, за аналогією.

критих, тоб-то коли за *ѣ* безпосередньо йшов приголосний і отже відбулось воно ще перед тим, як почали зникати слабкі глухі, тоб-то не пізніш від XI-го століття. Зовсім иншого походження *в* (*ў*) зам. сподіваного *л* в формах минулого часу. Про це див. в відділі морфології.

§ 16. Зміна *ѣ, ъ* на *ы, и* (укр. *и*) перед *ј* та йотованими голосними. Широкою ізоглосою, яка обіймає всі слов'янські мови, окрім обидвох великоруських наріччів, відзначається зміна *ѣ, ъ* на *ы, и* перед *ј* та йотованими голосними: *мию, рию, злий, молодий, шия*. У великоруській мові з'являється в цих випадках *о, е*: *мою, рою, злой, молодой, шея*. Але коли ми погодимось із ученими (Шахматов, Ляпунов), котрі виводили влр. *о, е* із *ѣ, ъ* не безпосередньо, а через проміжну стадію *ы, и*, то тоді розглянутий процес повинні будемо залічити не до діалектичних слов'янських з'явищ передісторичної доби, а до спільно-слов'янських процесів.

II. Історична доба української фонетики.

1. Вокалізм.

§ 17. Загальний огляд голосних української мови. В більшості українських говорів і в українській літературній мові знаходимо шість звукових типів чи фонем: *у, о, а, е, и, і*. Перші три фонемі належать до голосних заднього ряду (з них *у* буде високе, *о* — середне, *а* — низьке), останні три — до голосних переднього ряду (з них *е* середне, *і* — високе). Важче встановити місце артикуляції *и*; як порівняти її з артикуляцією *і*, то вона буде більш обнижена, дуже близька до вимови *е*, а в горизонтальному напрямі місце його артикуляції відсувається назад: вона буде майже цілком середнепіднебінна (див. О. Брок, Очерк физиологии славянской речи, ст. 118). Зазначена система вокалізму з'являється наслідком цілої низки процесів, і передісторичної, і історичної доби.

§ 18. Зміна початкового *је-* на *о-*. За найстарше з'явище з цієї доби ми вважаємо зміну початкового *је-* на *о-*. Але цілком можливо, що цей процес — його закінчення можна датувати XI в. — почався ще за передісторичних часів. Є, як відомо, низка слів у східно-слов'янських мовах (*один, озеро, осінь*), в яких початковому *о-* відповідає *је-* в інших слов'янських мовах. Вважаючи оце *о-* зам. *је-* за спільноруську особливість, Фортунатов ще в 80-х рр. висловив таку гіпотезу; *ј* відпадає перед *е*, після чого це *е* міняється на *о*, але цей процес відбувається тільки в становищі перед наступним складом з м'ягким голосним звуком¹⁾.

¹⁾ Теорію Фортунатова з деякими змінами прийняв Шахматов (Очерк древнейшего периода истории русского языка), а новішими часами Дурново (Slavia, III, ст. 225—271). Не згоджувався з гіпотезою Фортунатова лише Соболевський, що в своїх „Лекциях по истории русского языка“ (ст. 31) визнає це з'явище „мнимой особенностью русского языка“. Писав про це і Ільїнський (Slavia, II, стор. 232—276).

Коли-ж відбулась зазначена зміна *je-* на *o-*? Вважаючи на те, що поодинокі приклади *o-* зам. *je-* починають зустрічатись лише наприкінці XI в., а частіш уже в XII в. (основа *один* — в Святосл. зб. 1076 р., в Словах Григор. Богослова й нарешті в Арханг. єв. 1092 р., а Остромирова єв. та Святославів Збірник 1073 р. зовсім цієї форми не знають; слова *осень*, *озеро* вперше подібуються лише в пам'ятниках XII-го стол.), хтілось-би зробити привабливий висновок, що цей перехід *je-* в *o-* відбувся приблизно в другій половині XI в. Що правда, відсутності зазначеної звукової особливості в наведених пам'ятниках можна не надавати фонетичного значіння, бо вона може пояснюватись уважливістю переписувачів, що притримувались у даному разі правопису свого оригіналу. Але відповіддю на це з'являється наявність у зазначених пам'ятниках інших відхилень від мови ст.-слов'янських оригіналів. Та за найважливіший аргумент на користь нашого погляду служити може перехід початкового *e* (не *je-*, див. нижче) в *o* в словах, перейнятих із грецької мови, головним чином в іменнях особових (*Олена*, *Овдотья*) і в словах церковної обихідки (*оклисиастъ* у Пандектах Антіоха кінця XI в., *октения*, то що). Ці слова попали до мови Руси переважно в XI в., незабаром після прийняття християнства; отже ми й робимо висновок, що в XI в. ще зберегав силу закон про перехід початкового *e* в *o*¹⁾.

Деяку підтримку наша думка знаходить ще в назві міста Олешьє (теперішне Алешки), яка походить з форми *Elissos*. Згадавши, що це місто засновано було в XI в., ми ще раз упевнимось у тому, що в цьому віці ще не припинявся закон переходу початкового *e* в *o*.

Те, що початкове *e* в словах, запозичених із грецької мови, було без йотації, не може перечити нашому поглядові. Як ми казали вже, проміжною стадією між первісним *je-* й пізнішим *o-* і було як-раз *e-*, викликане занепадом *j*. Умовою цього занепаду *j*, як ми говорили, була м'яккість наступного складу. І відбутись цей процес міг ще за передісторичних часів, тоб-то перед XI століттям. Але далі початкове *e* переходило в *o* вже незалежно від характеру наступного складу. Це, певно, відбувалось уже протягом XI в. Ось чому в грецьких словах, що попали в цьому столітті до східньо-слов'янських мов (з будь-якими голосними у наступному складі: не тільки *Еλένα*, але й *Εδδοκία*), змінилось початкове *e-* на *o-*.

А розвивалось *o-* із *e-*, очевидно, через проміжну стадію *ō-*.

На підставі всього зазначеного прихильник теорії праруської мови міг-би зробити висновок, що ця прामова існувала ще в XI в. Для нас, звичайна річ, тут могла-би бути мова не за прамову, а за спільно-східньо-слов'янську ізоглосу. Але таке пізнє закінчення цього

1) Можна зазначити, що приблизно до такого самого погляду. (вперше я його висловив у своїй „Короткій історії української мови“, ст. 31—32) прийшов і М. І. Дурново в зазначеній вище статті (див. *Slavia*, III, ст. 235), яка друкувалась тоді, коли вже вийшла була моя „Коротка історія української мови“.

процесу примуше нас визнати, що воно відбувалось у різних сх.-слов'янських говорах, мабуть, уже цілком самостійно. Це нам нагадує долю глухих звуків у сх.-слов'янських мовах, що до неї ми безпосередньо й переходимо¹⁾.

§ 19. Історія глухих звуків. Останнім звуковим з'явищем, що відбулось на всьому просторі східньо-слов'янської мовної території, був занепад глухих, який на підставі документальних даних відносимо до кінця XI-го—першої половини XIII-го в. (так пізно зникли *з, в* в північно-руських говорах). І також помилкою було-б на підставі цих даних доводити, що в XII—XIII вв. тривала праруська доба, або стоячи на теорії ізоглос, звязувати в органічно-суцільний процес відповідні зміни *ѣ* та *ѡ* в різних сх.-слов'янських говорах. Зазначене звукове з'явище, очевидно, закінчилось самостійно в усіх ст.-руських наріччях; про це свідчить, по-перше, те, що в різних діалектах, як було вже зазначено, воно відбувалося неодноразово. По-друге, незалежність старо-руських наріччів одне від одного що до даної звукової зміни підтверджується також відмінністю в них рефлексів глухих у певних умовах, а саме в сполученні з пливками: *кръзавый* дає в блр. *кывавы*, укр. *кывавий*, а в влр. *крававый*. Але головне те, що занадто вже розлога була в ті часи територія східнього слов'янства. Очевидно, причину однакової долі глухих (а власне, зміна на *о, е* в сильному становищі й їх зникнення в слабому) в різних руських наріччях треба шукати у тому, що ще за передісторичної доби намітились шляхи їх дальшого розвитку.

Звичайно, ще більшою помилкою буде на підставі спільних рис ще загальнішого характеру (а саме, взагалі їх прояснення в сильному й зникнення в слабому становищі) доводити до XI—XII-го в.²⁾, коли закінчився занепад глухих у всіх слов'янських мовах, праслов'янську епоху, як це робить Трубецкой у своїй статті про хронологію звукових з'явищ (в *Revue des études slaves*, II, ст. 218).

Як ми вже зазначили, ще за передісторичних часів намітилась різниця в вимові глухих звуків (або інакше напівголосних) *з* та *в*: 1) *з* і *в* в слабому становищі (в кінці слова, а також перед складом з голосним звуком повного утворення або з сильним глухим) і 2) *з* і *в* в сильному становищі (перед складом із слабим глухим). Перша категорія глухих ішла до зникнення, друга схилилась до переходу в голосні звуки повного утворення.

Таким чином, ослаблення чи зміцнення глухих у різних складах ішло починаючи з кінця слова. У двоскладових словах з глухими в обох складах, слабими були *з* чи *в* в останньому складі, сильними — *з, в* в попередньому складі: *дѣнь* > *дѣнь* > *ден'* (' означає м'яккість, яку в звичайному нашому правописі передаємо

¹⁾ Прийняти всю зазначену історію початкового *je*-в сх.-слов'янських мовах не перешкоджає нам думка Розвадовського про раніший перехід початкового *о* в *е* > *je*, який відбувався на всьому обширі „праслов'янської“ території (Roczn. Slaw., т. VII). „Specyficznie ruskie przejście *je* > *о*, додає він, swoją drogą pozostaje“ (ст. 21).

²⁾ Ба навіть до XIII в., треба було-б тоді вже сказати.

через *ь*), *рѣта* > *рѣта* > *рот*, але в родов. одн. — *дѣня*, *рѣта* > *дня*, *рта*¹⁾. У слові трискладовому з глухим у кожному складі ми маємо отаку картину: слабими з'являються *ѣ*, *ь* в останньому й третьому від кінця складах, сильним буде склад другий від кінця: *дѣньсь* > *днесь* (= *днес'*); порівн. також паралелі в українській мові: *шѣвць* із *шѣвць*, *жнець* > *жньць*, з другого боку *шевця*, *женця* < *шѣвця*, *жньця*. Зазначені зміни обох категорій глухих були звязані між собою хронологічно й проходили, так-би мовити, рівнобіжно й одночасно. Але з логічного боку занепад глухих у слабому становищі, з'являється першим моментом — причиною, а зміна сильних *ѣ* та *ь* — другим моментом — наслідком, що його й викликало так зване заміне подовження. Коли слабі *ѣ* та *ь* помалу вкорочувались і зникали, то за їх рахунок подовжувались і змінювались голосні звуки в попередньому складі і *ѣ*, *ь* мінялись на *о*, *е*; а старі *о*, *е* йшли далі й змінювались уже на дифтонги, як про це буде ще в нас мова. Були ще й інші наслідки занепаду слабих глухих.

Остаточо процес занепаду слабих глухих і прояснення сильних відбувся за історичних часів. А втім погляди вчених що-до хронології цих процесів розходяться.

Житецький (Очерк звуковой истории малорусского наречия, розд. 1^а), Брандт і деякі інші гадали були, що глухі дуже рано зникли в „руском языке“, може ще й перед початком письменства. Соболевський (Лекции по истории русского языка, ст. 46) вважає, що втрата глухих закінчилась перед другою половиною XI в., причому трохи пізніш (в XII в.) сильні *ѣ*, *ь* перейшли в *о*, *е*. Але більшість учених відносить це явище до пізнішого часу. Потєбня (К истории звуков русского языка, ст. 44, 48—51) гадав, що глухі існували ще в XIV і XV вв.; сліди їх наш славнозвісний мовознавець вбачав навіть у деяких прикладах сьогочасної російської й української мови. На заховання рештків колишніх глухих в українській мові мало-б вказувати заховання дзвінких кінцевих приголосних. Нарешті, не-що-давно проф. Томсон (Ученые Записки Высшей Школы г. Одессы, т. II, посвящ. Б. М. Ляпунову, ст. 10—12) пішов ще далі і доводив, що деякі сліди кінцевих *ѣ* та *ь* збереглись ще у сьогочасній російській мові.

Базуючись на документальних даних, Шахматов також уважав, що занепад глухих діалектично (а саме, на півдні Руси) почався не раніш від XII-го в. (Очерк древн. периода истории русского языка, ст. 213 й д.); пізніше — в XIII стол. цей процес відбувся на півночі. Всупереч Соболевському, який, базуючись на таких прикладах, як *Нѣастѣ* у Костянтина Порфирородного, *князь* на надписі на Тмутороканському камені, доводив ранне зникнення глухих у „руській“ мові, Шахматов подає з пам'ятників приклади, які вказують як-раз на

¹⁾ Укр. ф.ф. *лева*, *рота*, *лоба*, то-що пізнішого походження: викликані вони впливом форм наз. одн.: *лев*, *рот*, *лоб*.

існування глухих у мові XI—XII стол.¹⁾ Особливого значіння Шахматов надає пам'ятникам оригінального походження (Житіє Теодосія, а також Бориса й Гліба в Успенському Збірнику й особливо Мстиславова грамота 1130 р.), бо в пам'ятниках, списаних із старослов'янських оригіналів, приклади неправильного вживання *ѣ*, *ѵ* можна пояснювати впливом цих оригіналів. В усіх цих зразках староукраїнської мови правильно вживається *ѣ* і *ѵ*, як не вважати на ті випадки, коли ці знаки пропущено у початкових складах (*князь*, *мною*, то-що); це й привело Шахматова до такого висновку: глухі в слабому становищі зникли були раніш у початкових складах слів (і можливо, що спершу перед наступним наголошеним складом), а згодом почали вони зникати і в інших становищах, що ми бачимо, прим. у Добриловій ев. 1164 р.

Та ми вважаємо, що відповідні з'явища живої мови відбивають також і ті пам'ятники, що походять від ст.-слов'янських оригіналів. Чимала кількість прикладів пропуску слабих *ѣ*, *ѵ* в Арханг. ев. (*кто* — часто, *никтоже* — 2а, 6а, 7, 8, 15, 76 та и., *ктому*, -ж (= *кътому*) — 18а, 19, *что* — часто, *ничсоже* — 4а, 17а, 18, 19а та и., *чту* — 4, *многа* — 7а, 10а, *мнози* — 10а, 13, *многы* — 14а, *тѣкмо* — 15, 17, 25, 77; *узрите* — 102а, 107 та багато инш.)²⁾ і надто в Галицькій ев. 1144 р. (*узръвъ* — Мт. 5,¹, *вси, всякъ, что* — дуже часто, *тѣкмо* — Л. 8,⁵⁰, та и., мало не завжди *кто*, *мног*-, то-що) свідчить за те, що в мові їх переписувачів слабкі глухі звуки майже зовсім зникли. Звичайно, тоді ми повинні були-б, з другого боку, сподіватись у згаданих пам'ятниках прикладів з *о*, *е* зам. сильних *ѣ*, *ѵ*, але цього не знаходимо тому, що остаточно цей процес не був цілком закінчений, а по-друге, ще й тому, що для такої заміни вимагалось значно більше сміливості, ніж для звичайного пропуску слабих *ѣ*, *ѵ*. Приблизно на такий самий спосіб ми пояснюємо й те, що частіш пропускались знаки для глухих у некінцевих складах³⁾. Очевидячки, око старо-українського

¹⁾ Покликається Шахматов також (Очерк, ст. 203) на підпис дочки великого князя Ярослава Володимировича, Анни на грамоті французького короля Филипа I 1063 р. — ANA R'BUA, тоб-то Ана Реіпа: в цьому підписі *ѣ* відповідає французькому звукові *ə* (сьогочасне *e muet*).

²⁾ Надзвичайно багато прикладів пропуску *ѣ* і *ѵ* в другого переписувача Архангельської ев. Він, між иншим, цей пропуск трохи не завжди позначає двома крапками над другою приголосною, тоб-то над тією, що перед нею був глухий: *мно́го*, *вси́*. Але-ж цього самого знаку зазначений переписувач уживає і над такими приголосними, перед котрими ніколи не було *ѣ* чи *ѵ*: *свѣтъѣ*, *знаю*. Ототожнюючи такі приклади, як *мно́го*, з такими, як *знаю*, переписувач дає яскравий довід, що в його вимові зникли вже слабкі *ѣ* і *ѵ*; від них зосталися, очевидно, ледви помітні іраціональні звуки, подібні до тих, що й тепер навіть можуть розвиватись між певними приголосними; цей переходовий надзвичайно короткий голосний звук переписувач позначував двома крапками.

³⁾ Та в Галицькій ев. 1144 р., як-що можна здатись на Амфілохієве видання, побудуються вже приклади пропуску кінцевих *ѣ*, *ѵ*: *путь* — Мт. 11,¹⁰; *аз* — Л. 8,⁴⁶, *отвѣщав* — Л. 10,⁴¹, то-що. Кілька прикладів знайшли ми й у Архангельській ев. 1092 р.: *двѣд* (= Давидь) — 77, *образ* — 94 та 3 приклади у дієслові перед займ. сл.

переписувача звикло до того, що кожне слово повинно закінчуватись голосною. І зовсім задарма Шахматов ладен був припустити, що слабі *ѣ*, *ь* раніш зникли були в початкових складах. Нашу думку підтверджують також документальні дані ст.-слов'янської мови. Прим. у старо-слов'янських пам'ятниках при великій кількості прикладів занепаду *ѣ*, *ь* в початкових і середкових складах ми знаходимо дуже мало таких прикладів, щоб ці знаки пропущені були у кінцевих складах.

Не може відкинути нас від думки про одночасність зникнення слабих *ѣ*, *ь* в різних становищах наведене спостереження Томсона що-до заховання кінцевих глухих у російській мові, бо, гадаю я, таке спостереження підтвердилось-би також і що-до некінцевих складів, як-би був звернув на них свою увагу проф. Томсон.

Рівночасно з напівкороткими *ѣ*, *ь* зникало також і напівкоротке *і* в різних позиціях (позначувати його я буду через *і̇*). Відпадало цеє *і̇*, по-перше, на початку слів: укр. і білор. *мати*, *мать* з *имати*; *му*, *меш* з *иму*, *имеш* і т. д., прийменник і приросток *з < из*. Сюди ми відносимо також і укр. *рати*, *голка*. Як відомо початкове *і̇* в українській і білоруській мові може виходити із складового *і* після попередньої голосної. Порівнюючи не так давно Розвадовський (Rocznik Slawistyczny, т. III, 1914—15, стор. 9—23) це початкове *і̇* в слов'янських мовах (Розвадовський позначає його через *j*), здатне з одного боку в абсолютному початкові й після приголосних переходити в *і̇*, з другого боку, заховуватись як *j* після голосної—виводив із слабого *jь*. Поряд із цим у „праслов'янській“ мові існувало сильне *jь*. Відмінність поміж ними викликала, річ зрозуміла, наступним складом. Та пізніше аналогія безумовно порушила первісні відносини.

По-друге, *і̇* випадало в позиції, після приголосного перед *j*. У великоруській мові ми маємо в такому разі сполучення *приголосо + j* (*житье*, *каменья*); а в українській мові і білоруській це *і̇* перейшло в *j*, який уподібнювався до попереднього приголосного (про це докладніш скажемо нижче). Таким чином вийшло укр. *каміня*, *життя*, білор. *судзьдзя*, *жицьцѣ*.

Під впливом, можлива річ, ст.-слов'янських пам'ятників, в яких раніш почали зникати глухі, і в руських пам'ятниках, переписаних із старо-слов'янських оригіналів (уже зрідка в Остромировій ев., Свято-славовому Збірнику 1073 р.), також з'являються *иѣ*; *ѣа*, то-що зам. *иѣ*, *ѣа*. Але-ж, коли ще можна випадки *ь* зам. *и* в Свят. Збірн. 1073 р. та ин. пояснювати, за Шахматовим (Очерк, ст. 215), впливом старо-болгарського оригіналу, то в усякому разі перевага написань *иѣ*, *ѣа* в Гал. ев. 1144 р., у Христин. апост., а також і в Добр. ев. відбиває вже живу прикмету старо-української мови. Так само чимало прикладів з *ь* у другому почерку Арх. ев. (див, л.л. 80, 82, 83, 87, 89, 90, 92, 93 і т. д.). Ці написання, що з'явилися раніш у півд.-руській області (бо тут раніш зникли були глухі), становлять перший етап до сьогочасних українських подвоєних приголосних: *життя*, *знання*.

Трохи инакша була доля напівкоротких *ъ* та *ь* в позиції після пливких. Коли ці сполучення пливких з глухими знаходились у слабому становищі, то вони переходили в українській і білоруській мові в *ры, лы, ри, ли*: сьогочасне українське *дрижати, кривавий, слиза*, то-що¹⁾). Найстарший приклад отакого з'явища знаходимо вже в Житії Сави XIII в.: *яблыко*, в Луцькій ев. XIV в.: *скрыжсетъ*.

На початку слова сполучення пливких з глухими давали инакші наслідки, а саме *ир-, ил'- (иль-)*: *іржа, ірвати, ільняний*, то-що. В пам'ятниках такі приклади нечисленні: *илва* в Євангелії 1283 р., *Ильовьском* у грамоті 1371 р., *иржа* в ев. Тяпинського XVI в.

Аналогічно до зазначених змін також і початкове *мъ-* переходило в *им-*: *імла*.

На думку акад. Шахматова, шлях розвитку сполучень: *рѣ, лѣ, мѣ* був отакий; із *рѣ, лѣ, мѣ* повстали спершу складові сонорні (*р, л, м*), а з них уже *ри, ли, ір, іл, им*. До сонорних належить власне і *в*, і тому на такий самий спосіб, як *іржа* або *імла* треба з'ясовувати й укр. *овторок, вівторок*²⁾).

§ 20. Наслідки занепаду слабих глухих. Загальним наслідком занепаду й зникнення слабих глухих було заміне подовження попереднього складу, що виявлялось, по-перше, в спільному для всіх східньо-слов'янських мов переході сильних *ѣ, ь* в *о, е*.

Прояснення глухих у сильному становищі цілком ясно відбивається лише в II-й половині XII в.: *весь, силенѣ, ко мнѣ, соньмищахѣ, студенець, конець* в Добр. ев. 1144 р.; *юдось* (<*юдѣ-сь*), *работѣ* (<*рабѣ-тѣ*), *невѣрествью* в Типогр. ев. ч. 6, XIII в.; в сполученнях із пливкими: *растернуть, перьста, кровь, плоть* в Добр. ев., *перта, вѣстерати* в Типогр. ев. ч. 6³⁾). Штучною вимовою викликані відомі в ст.-українських пам'ятниках форми: *скербѣ* (Добр. ев.), *скербѣ* (Типогр. ев. ч. 6,

¹⁾ В карпатських говорах инакші рефлекси: *кыривий, сылза*.

²⁾ Блр. *аўторак*. У білоруській мові із зазначених сполучень пливких з'являються взагалі такі самі рефлекси, як і в українській мові: *іржа*, то-що. До-речі скажемо, що лише сонорним характером *в* можна з'ясовувати сьогочасні сербські *цвѣтјети осѣвнути*, болг. *цветѣ, сѣвна*, які з'явилися із праформ **svѣt-*, **svѣt(n)-* через проміжні стадії *svt-, svt-* (див. Шахматов, К истории звуков русского языка — Изв. Отд. р. яз. и сл. VIII. 2, ст. 325 і д.).

³⁾ Ми вже говорили, як треба пояснювати той факт, що в старіших пам'ятниках майже зовсім не знаходимо прикладів заміни сильних *ѣ, ь* на *о, е*, хоч слабі глухі у них часто пропускаються. Архангельська ев. дає яскраве підтвердження правильності нашої думки. При чималій кількості пропуску слабих *ѣ, ь* у ній тільки один більш певний приклад заміни сильного глухого на повний голосний звук: *шедѣ* — 89. Але разом з тим ми маємо в цьому пам'ятнику два приклади так званої „хибної аналогії“ (*скѣрпим* — 134 і *плѣдѣ* — 178), які доводять, що на місці праслов'янських сполучень глухого з пливким чи пливкого з глухим у мові переписувачів Арх. ев. чути було вже сполучення *ор, ол, ро, ло*. Звернувши увагу на те, що ст.-слов'янським написанням *ирѣд-, трѣж-*, а власним *изрд-, тѣрж-* відповідає вимова *горд-, торж-*, переписувач вирішив „грамотно“ передати на письмі й слово *скорпим*, хоч у цьому слові старе етимологічне *о*. З тієї-ж причини замість *плѣдѣ* останній переписувач написав *плѣдѣ*.

XIII в.), *скербѣше* (Гал. ев. 1266—1301 р.), то-що замість старшої форми *скърбѣ* (Арх. ев.), що становить відповідну заміну ст.-слов. *скръбѣ*.

Коли закінчився остаточно процес занепаду глухих, тоді по деяких ст.-українських пам'ятниках починають плутати літери *ѣ*, *ѡ* і *ѡ*, *ѡ*. Такою графічною особливістю відзначається, напр., Гал. ев. 1283 р.: *хоцьѣть*, *слѣдо* зам. *хоцьеть*, *слѣдѣ*.

У сполученнях з наступними пливкими в українській мові, а почасти і в російській і в білоруській, *ѡ*, *ѡ* із сильного становища переносились у слабе: не тільки *воѡк*, але й *воѡка*. Поруч з цим у білоруських і великоруських говорах розвивається, внаслідок того-ж таки занепаду слабих *ѣ*, *ѡ*, так зване друге повноголосся: *tǎrtǎ* > *tǎrtǎ* > *tǎrtǎ* > *torot*; *tǎltǎ* > *tǎltǎ* > *talǎtǎ* > *tolot*: напр. *долѡг*. Певних прикладів цього з'явища не знаходимо в українській мові.

Слід зазначити, що написання *ѡрѡ*, *ѡрѡ*, *ѡлѡ*, і в закритих, і в відкритих складах трапляються вже у найстарших пам'ятниках XI в. (в Остр. ев., в обох Святосл. Збірниках і т. д.), але вони не стоять у звязку з другим повноголоссям. Як це зазначив ще Колосов (Очерк истории звуков и форм русского языка), потім Ягіч (в I-му томі Arch. f. sl. Phil. в статті: „Ueber einige Erscheinungen des slavischen Vocalismus“, ст. 371 й д.), а пізніше Шахматов (К истории звуков русского языка й ин.) і Фортунатов (Состав Остромирова евангелия), ці написання являють собою штучну комбінацію руської вимови із ст.-слов'янським правописом. Та Шахматов вважає за можливе припускати, що вплив ст.-слов'янської мови міг призвести також до штучної вимови, згідно з наведеними написаннями серед грамотних людей та духовництва. Про це свідчать, на його думку, нотні стихирарі, в яких *ѣ* і *ѡ* в словах *вѡлѡсви*, *пѡрѡсть*, то-що повідзначувано гачками.

Дуже важливим наслідком занепаду глухих є подовження *ѡ* та *ѡ*, а пізніше, їх дифтонгізація в складах, що стояли перед складами з *ѣ*, *ѡ* слабими¹⁾. Це з'явище охоплює не всі східньо-слов'янські мови, а характеризує тільки українську мову й частину говірок білоруської, хоч за старих часів, на Шахматова думку, — див. „Нариси з історії української мови“, ст. 47, потім „Очерк древн. периода истории русского языка, ст. 298, — воно охоплювало весь обшир білоруської мови. Що-до півн.-українського наріччя, то треба зазначити, що тут дифтонгічні рефлексі *ѡ*, *ѡ* (а також *ѡ*) справді чуються тільки під наголосом: *куѡтка* (у визначає взагалі дифтонгічний рефлекс), але *куѡѡк*. Вс. Ганцов („Характеристика поліських дифтонгів — Зап. Іст.-Філ. Від. Укр. Ак. Н., т. II—III і „Діалектологічна класифікація укр. говорів“) визначає звукову природу цих „дифтонгів“ і доводить, що вони становлять власне не двозвуки, а одностаїнні фонемі із ступневим переходом від одного голосного до другого того самого ряду: *у—ѡ*, *і—ѡ*. Не відрізняються ці „дифтонги“ від звичайних голосних і своєю довготою.

Це подовження *ѡ* і *ѡ*, як відомо, знайшов акад. Соболевський у так званих „галицько-волинських“ пам'ятниках під написаннями *ѡ* зам. *ѡ* і *ѡѡ*, *ѡ* зам. *ѡ*. Ми вже говорили, в яких категоріях подібуються ці рефлексі *ѡ* й *ѡ*; тепер тільки зазначимо кілька прикладів

¹⁾ Ось через те подовженню цьому й далі дифтонгізації не підлягають безумовно ті голосні, що були в складах споконвіку замкнених, прим., *ѡ* в *сѡстра*, *ѡ* в *гѡстрий*.

із пам'ятників: у Добр. ев. 1164 р. — *камънь, учитъль, бѣздьну, стьль-наю, стьдмь, шьсть, вѣ, о нльмь, — встьмь, будьть, камъньє, знамъньта, зьльє, вѣ, на нъи*, то-що; в Типогр. ев. ч. 7, XII в.: *разоръниє, камънь, грядъть*; в Типогр. ев. ч. 6, XIII в.: *перстьнь, камънь, учитъль, вє-сьльє, трътьюю*; в Житії Сави XIII в.: *коръниє, трътьюю, нъ имати*; в Ірмолої Григоровича: *матърь, пламънь, вєсьлиє*; в Холмській ев.: *сьмь, учьниє, нъ истовѣ*.

Рефлекси *о* в закритому складі в пам'ятниках спершу не відзначаevano; тільки в пізніших рукописах ми знаходимо іноді приклади його передачі через подвійне *о* (*воовьця* в Гал. ев. 1266—1301 рр., *воотця* в Полікарп. ев. 1307 р.), або-ж через *у* (*субутный* в Покажч. ев. чит. XIII в.). Про заміну *е* в закритому складі перед наступним твердим мова буде далі.

З *о, е* в зазначеному становищі, в більшій частині сьогочасної української мови і в літературній мові виходить, як відомо, *і*. І жадних власне вийнятків із цього кардинального закону української фонетики нема; про них доводиться говорити тільки в шкільних умовах, коли обставини не дозволяють розкрити вповні історичну перспективу цього з'явища.

Про такі „вийнятки“, як *сестра, гострий*, ми вже говорили в останній примітці. Як що візьмемо під увагу, що тут ніколи не було глухого ні між *с* і *т*, ані між *т* і *р* і через те в перших складах цих слів не могло розвинутиись заміне подовження, то тоді ми й зрозуміємо, що жадного вийнятку тут нема.

Не можна вважати за вийнятки також і ті приклади, що в них заховується *о, е*, які вийшли з *ѣ, ъ* (*сон < сѣнѣ, сином < сынѣмь, ден' < дѣнь, менше < мьньше*, то-що). Адже зміна *ѣ, ъ* на *о, е* була наслідком зникнення слабих *ѣ* та *ъ* в наступному складі, що розвивався одночасно із зміною старих *о, е* на дифтонги. Коли-б з якоїсь іншої причини *ѣ, ъ* встигли були раніш обернутись на *о, е*, то під час зміни старих *о, е* на дифтонги, ці нові *о, е* також підпали-б були цій зміні. Та цього раніш не трапилось, і ось, коли вже зникнення слабих *ѣ, ъ* викликало заміне подовження голосної в попередньому складі, глухим, що опинились у цьому складі, вистачило сили лише настільки, щоб змінитись на *о, е*, коли старі *о, е* йшли далі й обертались уже на дифтонги.

Третю категорію „вийнятків“, за яку нам теж доводилось уже згадувати, становлять повноголосні форми (*мороз, солодкий, берег*), в яких ще не було після пливких справжніх *о, е* за тих часів, коли розвивались наслідки занепаду слабих *ѣ, ъ*.

Нарешті, коли візьмемо під увагу четверту категорію вийнятків, що її становить заховання *о, е* в чужомовних словах (*телефон, номер*), ми ще раз переконаємось у тому, що сила кожного звукового закону обмежена певним терміном. Отже коли ми сформулюємо розглянуті зміни *о, е* на такий спосіб: „мінялись на дифтонги, а

згодом у південній частині української мови на *i* тільки старі *o*, *e*, що вже були підчас зникнення слабих *σ*, *ь* і що й знаходились якраз перед складом з цими слабими *σ*, *ь*“, то тоді власне не можна буде вже вбачати вийнятки в наведених прикладах.

В слові *бог*, хоч воно й споконвічне в українській мові, *o* збереглося незмінне. Це сталося під впливом церковної вимови. Але вже в словах, зложених із цим словом, звичайний рефлекс — *i*: *панбіг*, *бігме*, *спасибі*.

Називаючи галицько-волинськими ті пам'ятники, що в них *e* в певних умовах замінюється через *ь*, акад. Соболевський цим самим виключив з-поміж українських пам'ятників обидва Святославові Збірники, Архангельську ев. і Галицьку ев. 1144 р. на тій підставі, що вони не знають цієї особливости. Роблячи це, Соболевський допустився методологічної помилки, бо порівнював різночасовий матеріял. Перелічені пам'ятники належать до давніших часів і не відбивають ще занепаду глухих. А перший пам'ятник, що вживає *ь* зам. *e* (Добр. ев.), доводить також і закінчення процесу занепаду глухих у мові його переписувача. Отож ми й бачимо, що хоч зникнення слабих *σ*, *ь* було причиною, тоб-то першим моментом, а зміна сильних *σ*, *ь* на *o*, *e* (а старих *o*, *e* на дифтонги), — наслідком, проте всі ці з'явища, як органічно звязані одне з одним, розвивались одночасно й рівнобіжно.

Що-правда, приклади пропуску *σ*, *ь* подибуються і в Святосл. Збірн., Арх. ев. і Гал. ев. 1144 р. Щоб їх пояснити, нема чого говорити про вплив ст.-слов'янських оригіналів. Очевидячки, в цих прикладах позначилось з'явище живої мови, а саме надзвичайне ослаблення *σ*, *ь*, мало не цілковите їх зникнення. Але тоді виходить, що й сильні глухі, що подовжились за рахунок редукції слабих *σ*, *ь*, були майже тотожні з *o*, *e*. Чому тоді хоч ніколи переписувачі цих пам'ятників не замінили сильних *σ*, *ь* на *o*, *e*? Пояснювати це треба, на нашу думку, знову-ж таки тим, що для цього вимагалось від переписувача значно більше сміливости. З усього зазначеного виникає, що на XII в. припадає вже закінчення процесів, що ним підпадали глухі звуки в старо-українській мові.

Окремо стоять ті вийнятки, що були викликані впливом аналогії. Під впливом відмінків, в яких, згідно з зазначеним вище законом, *o* обертається на *i* (*кінця*, *кінцеві*, *кінцем* і т. д.) і які переважають своєю кількістю, з'являється *i* також і в наз.-знах. одн. *кінець*. Навпаки, іноді *o*, *e* залишаються там, де ми могли-б сподіватись їх зміни на *i* (наз.-знах. *мед*, род. мн. *сел*), що також з'ясовується впливом з боку інших форм (*меду*, *села*, *селу* й т. д.).

§ 21. Ствердіння приголосних перед *e*, *u*. Незабаром після розглянутих з'явищ відбувся в історії української мови процес ствердіння приголосних перед *e*, *u*. Його ми розглядаємо в відділі вокалізму, бо без нього ми не зможемо зрозуміти наступних з'явищ українського вокалізму.

Колись в українській мові, як і в інших слов'янських мовах, вимова приголосних перед *e*, *u* була нетверда, але пізніш, уже за історичної доби, приголосні в українській мові ствердли перед зазначеними голосними, і, прим., укр. *небо* вимовляється тепер з

твердим *н* (по рос. треба було-б написати *нэбо*), *тихий* з твердим *т*¹⁾. Простежмо окремо процес ствердіння приголосних перед кожною з цих голосних.

На думку акад. Кримського (Укр. гр., I, 1, 1907, ст. 194—195), в українській мові раніш почали твердішати перед *е* губні приголосні (це стоїть у звязку з загальним ствердінням у ній губних приголосних), а потім ствердли вже інші приголосні²⁾. Спершу, гадає він, ствердли приголосні перед *е* у зах.-українських говірках (приблизно в XIV в.), трохи пізніш (коло XV в.) зникла м'яккість приголосних на Волині і, нарешті, а саме в XVI стол., твердішають приголосні перед *е* в сх.-українських говірках.

Як на доказ пізнього ствердіння приголосних перед *е* акад. Кримський покликається на свідчення пам'ятників: *устанєть* у Панд. Ант. 1307 р., *Филипє, тебе* (мабуть, знах. відмінок) і *всєю* в Луцькій єв. 1307 р. По-друге, він покликається на м'яккість *т* (пишеться *ть*) в сх.-українських формах 2-ої ос. множ. вольов. сп. (*беріть*), яке походить, очевидно, з *т'е* (з м'яким *т*). А з огляду на те, що форми без *е* почали з'являтися, як свідчать про це пам'ятники, в XVI в. (в сх.-українському наріччі), то це й показує, на Кримського думку, що в зазначеному наріччі в цьому віці ще зберегалась м'яккість *т* перед *е*.

Та доводи акад. Кримського не переконують. Форма *устанєть* в Панд. Ант. нагадує нам такі форми, як *будють* в гал.-волинських пам'ятниках³⁾; а що-до *тебе* в Луцькій єв., то наш лінгвіст зазначає, що цей випадок „менее убедителен, потому что в старых памятниках замечается не раз смешение тебе с тебѣ“. Тому можливо, що луцький переписувач написав *тебе* зам. *тебѣ*. Таким чином залишаються тільки два приклади з Луцької єв. — *Филипє* й *всєю*, — підстава, якої, звичайно, не досить для висновку про заховання в українській мові того часу м'яккості приголосних перед *е*.

Проти другого аргументу акад. Кримського можна навести документальні дані: форми без *е* ми знаходимо в раніших пам'ятниках — XIII й навіть XII-го в. (приклади див. в відділі морфології).

Отже й ствердіння приголосних перед *е* повинно було відбутись значно раніш від того часу, що ним датує це з'явище Кримський.

¹⁾ Несподівану м'яккість приголосних знаходимо лише в словах *братіку, зіма* (в говорах і в мові письменників); очевидно, це якісь запозичення з сусідніх мов.

²⁾ Почасті Кримського думку доводять дані півн.-українських говорів. Границя ствердіння губних (*мили, верба, овечка*) проходить приблизно недалеко від Прип'яті, але далеко на південь від згаданої річки (в Тонезі, Милашевичах, Лельчицях, Кормі та инш.) нам доводилось чути м'які зубні перед *е, и* (власне, уже *і*), в звязку з цим дзекання й цекання: *н'ебо, д'зен', ц'іхо*.

³⁾ Сам акад. Кримський цей приклад пояснює тим, що переписувач механічно в слові *устанють*, яке стояло в ст.-слов'янському оригіналі (з „многотягевими лжеорфографическими написаннями“), міг замінити *ь* буквою *ѣ* „без всякого влияния мягкости своего живого простонародного выговора е“.

Шахматов (Нариси з історії укр. мови, ст. 60) відносив його до XIII в. Може це й так (тільки в усякому разі не пізніше воно від початку XIII-го в.), але процес ствердіння приголосних перед *e* міг відбутись і раніш, а саме в другій половині XII в., скоро після процесу дифтонгізації *o*, *e* в закритих складах.

Та цілком можлива річ, що до цього моменту чулись в українській мові перед *e* напівм'яккі приголосні, і таку вимову можна прийняти навіть для 2-го почерку Арханг. ев.¹⁾ Але ми не можемо погодитись із тими українськими мовознавцями (Смаль-Стоцький, Тимченко, Німчинов), що визнають за споконвічну в українській мові твердість приголосних перед *e* (а також перед *и*). Написання в 2-му почерку Арх. ев. 1092 р. не дають цілком твердої підстави для такого висновку²⁾. Захвання в цьому пам'ятнику старої м'яккості *л* і *н* перед *e* (*земле* — кл. відм., *съ нїєю*) при відсутності *їє* після інших приголосних, а також після *л*, *н*, котрі не були споконвіку паляталізовані (*лежалъ, не, мене*), М. І. Дурново схиляється пояснити штучною вимовою, яка виникла в переписувача під впливом ст.-слов'янської ортографії³⁾. Але коли-б навіть розглянута особливість 2-го почерку Арх. ев. й відбивала з'явище живої мови, то це з'явище не можна ототожнювати із становищем приголосних перед *e* в сьогочасній українській мові, бо тепер також твердо вимовляються приголосні із старою м'яккістю (*до неї, земле*). Гадаю, що все-таки в мові 2-го писаря Арх. ев. перед *e* (та *ь*) вимовлялись м'якко геть усі приголосні; на це вказують такі написання, як *развьврзи(сѣ)* і *развьврзоста(сѣ)* — 81, а також *погыбьнетъ* — 127а і 132; літеру *ь* після *з* у перших двох прикладах і після *б* у двох останніх ужито як знак пом'якшення зазначених приголосних, яке з'явилося у наслідок асиміляційного впливу з боку наступних приголосних.

Цілком правильно акад. Кримський від процесу ствердіння приголосних перед *e* відокремлює процес їх ствердіння перед *и*. Хоч-би

¹⁾ Нашій думці не перечить закид Васильєва. Він у своїй статті „Можно-ли основываться в доказательство существования в предке малорусского наречия мягких согласных перед *e* на современных мдр. формах пов. нак. в роде *ведѣтъ?*“ (РФВ. 1913, III, ст. 170—172) гадає, що в момент зникнення кінцевого *e* в цій формі в „півд.-руському“ наріччі існували, завдяки занепадові кінцевих *з*, *ь*, слова з кінцевими твердими приголосними (що вимовлялись із артикуляцією органів, необхідною для вимови *з*) і слова з кінцевими м'якими приголосними (з артикуляцією органів, відповідною до вимови *ь*). А нові форми, як *ведѣтъ* (значок ' відзначає тут відпад *e*), що в них кінцеве *т* вимовлялось так, ніби після нього було ще *e*, утворили 3-ю категорію; та вона через свою нечисленність швидко зникла, перейшовши або до 1-ї або до 2-ої категорії; тому в одній частині говорів (значно більшій) це кінцеве середнє *т* почало вимовлятись м'якко, а в другій (меншій) — твердо.

²⁾ Його й зробив Є. К. Тимченко (Україна, 1925, 1—2, ст. 190—191) на підставі дослідів М. І. Дурново над цим пам'ятником („Учен. Зап. В. Шк. г. Одессы, т. II в „Slavia“, II).

³⁾ Напр., в тих 30 фотографічних копіях з Добр. ев., що є в мене, майже завжди знаходимо *нїєму*, *нїєю* (але часто *неь*), *излїєвома* — 45а, *дълѣтелїємъ* (кілька разів на 89 й 90 арк), *глїємоє* (93а), але *не, имене* (50), *легеонъ* (92а).

одні підляські говори, що в них при твердості приголосних перед *e*, розрізняються *ы* й *i* (з м'якими приголосними перед останніми), можуть уже довести, що обидва ці з'явища розвивались незалежно одне від одного. Але з другого боку ми не можемо твердо визнати, що рідкі приклади поплутання *ы* й *и* в Свят. Зб. 1073 р. відбивають уже живу вимову. Значно певніші приклади із Добр. ев. 1164 р. (*просыти, погубывыи, свѣтъныкъ*) і особливо з Гал. ев. 1283 р. (*стидхуся* — 54а, *въ пустыни* — 124а, *азъ грѣшнии* — 62а; *сыръ* (= *сиръ*) — 86 й ин.)¹⁾. Декілька прикладів знає Арх. ев.: *оупокрйти* — 75, *годыны* — 111, *рибы* — 163 і инш. Хоч, як ми вже казали, нема рації а priori вважати ствердіння приголосних перед *e*, *и* за рівнобіжні процеси, але з наведених документальних даних виходить, що все-таки вони в історії української мови відбувались приблизно рівночасно, а саме, протягом 2-ої полов. XII—1-ої полов. XIII стол.

Наслідком ствердіння приголосних перед *и* з'являється збіг голосних *и* і *ы* в більшості українських говорів. Відбувся цей процес мабуть так. Коли напівм'який приголосний, що стояв перед *и* ствердив, то тоді змінилась і вимова наступного *и* (що колись був звуком високим переднього ряду): місце його артикуляції відсунулось назад і трохи вниз. З другого боку назустріч йому пересунулось і місце артикуляції *ы* (високого середнього ряду), аж поки нарешті вони збіглися в одному середньому голосному звуці, що його тепер визначаємо літерою *и*.

Ниж іншим, у полських говірках, де *ы* збереглося, воно після губних змінюється (як і в півд.-білоруських діалектах) на *у*: *мула, пугай, кобула* зам. *мыла, пытай, кобыла*. Це ми знаходимо в Тонежі, Милашевичах, Кормі, Скригалові та інших селах колишнього Мозирського повіту.

§ 22. **Лабіялізація 'е**. Лабіялізацією 'е ми називаємо його перехід в 'о, тоб-то зміну його на звук заднього ряду, лабіялізований. Умовою цього процесу була м'якість попереднього приголосного й твердість наступного. В прикладах лабіялізації в українській та в інших східньо-слов'янських мовах треба відрізнити дві верстви. Перша з них, давніша, виявлена в прикладах *о* зам. *e* після шиплячих та після *j*: *чою* (з колишнього *чею*), *пшоно, шостий, жолудь, бджола, його, лойовий*, то-що. З другого боку, перед складом з колишнім м'яким голосним правильно залишається *e*: *пшениця, женитися*. Але пізніша аналогія порушила первісне становище. Так, прим., під впливом *чоло, чола* й т. д. ми тепер маємо й у місц. одн. *чолі*. Числівник *сьомий* Кульбакін (Українск. язык, ст. 28) пояснює впливом числівника *осьмий*. На нашу думку, міг тут відограти ролю ще й числівник *шостий*. Форми *трьох, трьом...* *чотирьох, чотирьом* і т. д. зам. сподіваних *трых, трем...* *чотырых, чотырем* зрозуміємо,

1) Інші всі приклади з ев. 1283 р. див. у Голоскевича, Евсеев. еванг., ст. 18.

як-що припустимо тут вплив числівника *двох, двом* і т. д. Так само й форма займенників *всьою, всьому, цьою—сьою*, то-що, що їх знає більшість українських говорів, теж належать до новоутворень нефонетичного походження (тут спричинились займенникові форми *тою, чою*, то-що). Навпаки зберігається *е* в *хочемо*, завдяки впливові форм *хочеш* (< *хочешь*) або *хочете*. Заховання *е* в *черга* пояснюється тим, що це слово пізніше запозичення (з тюркської мови).

Початок розглянутого процесу лабіялізації *е* припадає на передісторичну добу, і тому в поодиноких прикладах він позначився вже в перших пам'ятниках українського письма: *чолов'їка* в Святосл. Збірн. 1073 р., *жона* в Святосл. Збірн. 1076 р., *ничосо* в Словах Григор. Богосл. XI в. Деякі мовознавці вважають оці три приклади за не цілком певні, але задарма. Можливо ще, що в живій мові того часу була проміжна стадія *о̆*, а вже-ж в жадному разі не можна припускати, що після шиплячих та *ї* вимовлялось ще *е*. Ще більше прикладів першого моменту лабіялізації *е* подають пам'ятники XII в. (Христинопільський апост. й ин.). Що зазначений процес мусів був закінчиться не пізніш від XII-го стол., видно ще й з інших даних. А саме, такі приклади як *женитися, пшениця* свідчать за те, що процес лабіялізації *е* після шиплячих зайшов в українській мові ще тоді, коли приголосні перед *и* (а також перед *е*) ще не встигли були ствердіти, а в звязку з цим не встигло пересунутись і місце артикуляції. Бо инакше ми не зрозуміли-б, чому заховувалось *е* в наведених двох словах. А процес ствердіння приголосних перед *и, е* відбувся, як ми говорили, приблизно в 2-й половині XII—на поч. XIII-го стол¹⁾.

Трохи пізніше в більшості українських говорів повторився процес лабіялізації *е*. Розвинувся він у таких самих умовах, що й перший момент лабіялізації, тоб-то після м'яких приголосних (нових м'яких) та перед наступними твердими²⁾. Цей новий перехід зайшов у складах нових закритих. Власне кажучи, здається нам, причиною цього нового моменту лабіялізації була не стільки м'якість попередньої приголосної, як той *ї* або *і* (*і* нескладове), який розвинувся в наслідок дифтонгізації *е*. Отак з *ні̆ес* повстало *ні̆ос*. А лабіялізація *е* в відкритих складах усувалась завдяки другому процесові, який також відбувся перед цим другим моментом лабіялізації *е*, а саме, завдяки ствердінню приголосних перед *е*. Як ми вже знаємо, незабаром після

¹⁾ Д. Німчинов, Український язык у минулому й тепер, ст. 62.

²⁾ Процесу лабіялізації *е* після нових м'яких зазнали й інші сх.-слов'янські мови, але вони що-до умов відрізняються тепер від української мови: півд.-великоруське наріччя й білоруська мова послідовно переводять цю зміну під наголосом: *с'ола* (пш. *сѣла*), але *на селє*. Відіграє ролю наголос навіть після старих м'яких, тоб-то після шиплячих: *чорный*, але *чернеет*. В півн.-великоруському наріччі процес лабіялізації після нових м'яких дуже поширений і дуже часто з'являється навіть у ненаголошеному складі: *с'оло, буд'от*. У польській мові, лабілізацію *е* з-поміж твердих наступних приголосних викликають тільки зубні та *r*: *siostra* та ин.

дифтонгізації *e*, *o* в закритих складах ствердли приголосні перед *e*, *и*. Отоді *н'ебо* змінилось на *небо*, і через це вже в наступному моменті лабіялізації з *небо* не могло вийти *н'обо*.

Але деякі мовознавці гадають, що зміна *e* на дифтонг *ie* відбувалася лише перед м'яким складом. Як на доказ покликаються вони, по-перше, на пам'ятники, в яких так зване нове *ь* із *e* в закритих складах знаходимо ніби-то лише перед м'яким складом: *шьстьь*, а по-друге, на сьогочасні (північні) українські говори, в яких ніколи не зустрінемо в таких прикладах дифтонг *ie*. Але справа в дійсності стоїть трохи инакше. Приклади з *ь* зам. *e* перед твердим складом все-таки трапляються по старих пам'ятниках і навіть не в такій уже і малій кількості. Наводжу ці приклади: *вьтхьи* у Кормч. 1282 р., *вьтхы* в Гал. ев. 1266—1301 р., *вьтхаю*, прийменн. *бъс* (*безъ*) в Повченнях Єфр. Сирина, що їх Шахматов відносить до XIII в. (Очерк, 302), *исполньнъ* в Жит. Сави Освящен. (певно кінця XIII в.), в формах церковного походження: *небъсв* в Ірмол. Григор. та деякі інші¹). Нарешті заперечення *не*, починаючи вже з Добрил. ев. 1164 р., змінюється на *нъ* і перед м'яким, і перед твердим складом. Коли рівняти з прикладами *ь* з *e* перед м'яким складом, то звичайно прикладів з *ь* перед твердим не так багато, але це пояснюється по-перше тим, що порівнюючи менше також і прикладів, що в них *e* знаходилось перед складом із слабим *з*²), по-друге тим, що, очевидно, момент дифтонгізації *e* (і *o*) від моменту лабіялізації відділяв не такий уже довгий час, протягом якого й можна було чути дифтонг *ie* замість *e* перед складом із колишнім *з*: *нiес(з)*. Цей час приблизно припадає на XIII в., до якого здебільшого і відносяться наведені приклади з *ь* перед твердим складом. Діалектичне півн.-укр. і півд.-блр. *мiед*, на думку Шахматова (Очерк, стор. 302), також свідчить за те, що колись дифтонг *ie* (за Шахматовим, „*é* полудолгое“) розвивався і перед складом з *ь*, і перед складом з *з*.

Нарешті, досліджуючи мову одеського рукопису 1662 р., написаного в Хоружівці, на Полтавщині, ми при інших рисах північного наріччя (а саме, при послідовному вживанні *ь* на місці старого *ь* і *у*, *o* на місці *o* в закритому складі: *пуврока* (220), *волно* (148), *болшз* (22), і *ь* зам. *e* перед м'яким наступним) знаходимо в ньому *ь* також зам. *e* перед твердим складом: *привъв* (л. 22), *утък* (*ibid.*), *принъс* (219, двічі). Отже виходить, що нова лабіялізація *e* (в дифтонгові, який з'явився з *e* в закритому складі), очевидно, не поширю-

¹) Див. Шахматова, Очерк древнейшего периода... ст. 302—303 і Л. Васильєва, О влиянии нейотированных гласных на предыдущий открытый слог — Изв. Отд. р. яз. и сл. XIII, 2, ст. 187—188.

²) Тому майже зовсім немає в пам'ятниках XII—XIII в. і прикладів з *ю* зам. *e*, тоб-то таких, як *чтюнъ*. А форми *щюдръ* в Тип. ев. ч. 6 й *юдъюмъ* в Гал. ев. 1266—1301 р. могли з'явитись як визначення дифтонгу, що розвинувся не з *e*, а з *o*, що повстало було раніш за часів першої лабіялізації *e*.

валась на всю українську мову, а це з свого боку дає нам привід гадати, що в частині півд.-українського наріччя, як що не на всенькому його обширі, *i* в таких прикладах, як *утік*, *приніс*, могло з'явитися безпосередньо з *iē*, тоб-то обминувши стадію лабіялізації.

§ 23. Діалектична зміна дифтонгів на монофтонги. Незабаром після діалектичної лабіялізації *e* в закритих складах зайшли нові діалектичні процеси — а саме, зміна дифтонгів різного походження на *i*. Охопила вона півд.-східне наріччя й частину півд.-західнього. Зазначеній зміні підпадало, по-перше, *yo* з *o* в закритому складі, далі *jo* чи *io*, що з'являлось діалектично із *e* перед твердим складом *i*, нарешті, *iē* із старого *ъ* і з *e* перед складом із колишнім *ь*. Та питання про долю *e* в закритих складах і старого *ъ* в українській мові ускладнюється тим, що дифтонг *iē* з *ъ* не підпадає лабіялізації: *лієс* в українській мові не змінилось в *ліос*. Це примушує нас визнати, що в момент діалектичної лабіялізації в закритих складах дифтонг з *e*, очевидно, відрізнявся від дифтонга, що вийшов із старого *ъ*. Гадаю, що дифтонг з *ъ* був вужчий, ніж дифтонг з *e*: вимову першого з них (за часів лабіялізації *e*) можна позначити сполученням *iēi*, в якому *e* вказує на близькість другої частини дифтонга до *i*.

Інші сх.-слов'янські мови також свідчать за те, що той момент лабіялізації *e*, який ми назвали 2-м, і в них з'явився вже пізніше, за історичних часів. Такі приклади, як рос. *решетчатый* < *ръшетчатый*, *лехче* < *льгече*, *шепчешь* < *шьпгчешь*, а з другого боку: *кр'ос(т)ный* при *крес[т]ник* (< *кръстьн*-) та ин. вказують, що зазначена лабіялізація розвинулась не раніш, принаймні, від зникнення слабих *ъ*, *ь*. А діалектичні півн.-великоруські форми, як *р'ока*, *п'отух*, в *л'осу* (див. Опыт диалектологич. карты русск. яз. в Европе, ст. 23—25) доводять, що в цих говорах 2-й момент лабіялізації відбувся навіть після збігу *ъ* з *e*.

Збіг дифтонгу із *e* з дифтонгом із *ъ* уявляємо ми на такий спосіб. Перший з них, очевидно, звузився і став, завдяки цьому, звучати як *iēi*. Мало місце це з'явище, певно, в другій половині XIII в. Незабаром після цього дифтонг *iēi* подвійного походження змінився на *i*. Останній перехід відносимо до XIV в. Відбиття першого моменту можна вбачити в Гал. ев. 1283 р., в якій знаходимо *и* і із старого *ъ* (*видяше*, *пинязь*, *ники* = *нѣкыи*), і з нового (*учиниє*, (в) *отечестви своимь*). Але таких прикладів порівнюючи не багато: очевидно, переписувач цього пам'ятника вагався, не знаючи, як позначити звук, близький до *i*, але ще не тотожний з ним. Значно більше прикладів *и* з *ъ* різного походження в пам'ятниках XIV в. (в Путенськ. еванг., в Моск. ев. 1339 р., списаній із старо-українського оригіналу, і надто в грамотах); а це свідчить, що процес утворення монофтонгу *i* з *ъ* й *e* в закритому складі на цей вік уже закінчився.

Приймаючи наведений хронологічний порядок, ми не ігноруємо документальних даних, як це здалось В. М. Ганцову (ст. 12). Написи, як *шъсть*, *зьльє* в раніших пам'ятниках (Добр. ев., то-що) свідчать лише за те, що переписувачі не знайшли іншого способу, окрім літери *ъ*, щоб визначити дифтонг *iē* з *e* в закритому складі. Але цей дифтонг не був тотожний із вимовою *ъ*, в чому переконує нас такий цікавий факт: поодинокі приклади *и* замість старого *ъ* трапляються в пам'ятниках, раніших від другої

половини XIII в. (в Гал. ев. 1144 р., в Добр. ев. 1164 р.), що й пояснюється вузькою вимовою цього *ь*, а тимчасом ми не знаходимо, здається, до 2-ї полов. XIII в. жадного прикладу *и* зам. нового *ь* (з *е*, напр. *учиньіє*).

Більш сумнівними здаються приклади з пам'ятників XI в. (Святосл. Збірників, Арх. ев. 1092{р.}) а втім і в них можна вбачати відбиття вузької вимови тодішнього *ь*. Але [в жадному разі ми не маємо права говорити, що вже тоді *ь* вимовлялося як *і*, як це визнають деякі мовознавці¹⁾.

Значно складніша доля дифтонгу *ю*, що з'явився із *о* в закритому складі. Очевидно, що першу стадію, що зберігається на українсько-білоруській межі, передано через *оо* в прикладах Гал. ев. 1266—1301 р. і Полікарп. ев. 1307 р. Цей самий дифтонг, а може вже дальшу стадію — *у* позначувано в деяких пам'ятниках через *у*: *субутный* в Типогр. ев. № 6, *друздѣ, добровульно* в галицьк. грам. XIV—XV вв.²⁾. Але-ж з XV в. (як-що не рахувати поодиноких прикладів: *у хрестнымъ цѣлованьи* в грам. 1386 р. й *Теребовський волости* в грам. 1393 р.), поряд з *оо*, *у* з'являються написи з *и* зам. *о*, спершу, на думку акад. Кримського (Укр. гр. I, 1, ст. 170), в південних говорах „зап.-малорусского“ наріччя, пізніше на Волині й, нарешті, в XVI в. в „вост.-малорусском“ наріччі. Наводжу кілька прикладів: *иткиль* (= *відкіля*) в буков. дарчій грамоті 1436 р., *іаківниця, іаківницѣ* (часто) в описі Черкаського замку 1552 р.

На підставі документальних даних, а найголовніше, на підставі різних рефлексів у півн.-українських діалектах ми встановлюємо отакі шляхи розвитку *о* в закритому складі: *о > уо > и*

üö > üe > üi > i³⁾.

Але після губних та заднепіднебінних приголосних часто проміжні [стадії мають ширший відтінок, тоб-то вимовляються з трохи нижчою артикуляцією; Всев. Ганцов (див. Зап. Іст.-Філ. Від. У. А. Н., II—III, ст. 127 й д.) позначає їх тими самими літерами *и* і *о*, але з однією, а не двома крапками. І останньою стадією, що до неї приходять дифтонги після губних та заднепіднебінних, з'являється монофтонг, ближчий до того звуку, що в звичайному правописі визначається літерою *и*. Слід цього відрізнювання характеру дифтонгів у залежності від попередніх приголосних заховався й у говорах обох південних наріччів.

Хоч ми вважаємо за можливе приєднатися до погляду В. Ганцова на долю *о* в закритому складі, то проте не можемо цілком погоди-

¹⁾ До прихильників раннього „ікавізму“ в українській мові належить ще Турянський — див. „Звіт дирекції гімназії з руською викладовою мовою в Перемишлі за р. 1911—12“, ст. 3—31.

²⁾ Численні приклади подібних написань подає акад. Кримський (Украинск. грамат., т. I, вип. 1, ст. 141 й д.).

³⁾ У цій схемі й дальшій схемі розвитку *е* я вживаю латинські літери, щоб можна було визначити різні відтінки в проміжних стадіях; отож дифтонг *ю* тепер позначатимемо сполученням *уо*.

Поодинокі випадки зазначеного регресивного уподібнення голосного *a* з'являються порівнюючи рано в пам'ятниках: *манастырь* у Святосл. Збірн. 1076 р., *Аманите* у Святосл. Збірн. 1073 р., *аранъ* у Віденськ. Октоїху XIII в., *арамафы* (= *аромати*) в Гал. ев. 1283 р., *багаты* у Покажч. еванг. читань XIII—XIV в., *багатыство*, *багатымъ* й ин. у волинськ. Антоновецьк. Апостоли XV в.; частіше трапляються випадки отакої асиміляції в пам'ятниках XVI в. (*калацья*, *калация* в Пересопн. еванг. 1561 р., *паганство* в Луцькій книзі 1569 р.) і XVII в. (у Галицькій різдвяній псалмі 1713 р. та инш.).

Рання поява *a* зам. *o* в ст.-українських пам'ятниках, між иншим, ще раз стверджує, що це з'явище української мови не має нічого спільного з півд.-великоруським аканням, бо приклади акання вперше з'являються лише в московських пам'ятниках XIV в. (в ев. 1339 р.).

Ненаголошені голосні *e*, *o* здебільшого в українських говірках з рухомим наголосом (див. Зілинського „Проба упорядкування українських говорів“ — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. 117—118, ст. 360) змінюються в напрямку до *u*, *y*, а в деяких місцях цілком переходять у ці голосні.

Ця зміна відбивається вже в Гал. ев. 1283 р. (*учитилю*, *мучитилемъ* не мають фонетичного значіння, а являють собою чисто механічні помилки, викликані графічним впливом *u* в сусідньому складі). Багато більше випадків, уже похожих на відбиття фонетичного явища — в пам'ятниках XIV в. і д. В зах.-українських пам'ятниках *u* зам. *e* з'являються тільки в XV в. (в буковинській господарській грамоті 1444 р. та ин.). Між иншим, Сімович (ГраMAT. укр. мови, ст. 74) помилково залічив до випадків фонетичної зміни *o* в *u* такі форми, як *дарувати*, *купувати*, *малювати*, що виникли в наслідок морфологічної аналогії.

Розглянуте явище української фонетики нагадує подібне явище в болгарській мові (див. Лаврова „Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка“, 1893, стор. 49 і д.).

В українській мові між голосними іноді зникає *i*, що далі викликає стягнення двох голосних в одну: *добраіа* > *добраа* > *добра*; *доброіе* > *доброе* > *добре*, *співаіе* > *співа*. Приклади цього уподібнення й стягнення трапляються вже в пам'ятниках XI в: *быва* й *отбыва* у Святосл. Збірн. 1073 р.; *умлькаа* — в Словах Григор. Богосл. XIII в. Тут до-речи буде вказати на те, що закінчення прикметників *-ий*, *-ій* так само стягаються в *-и*, *-і*: в північному наріччі: *багати*, *ліетні*, *черстві* (див. Всев. Ганцов, Діалектологічна класифікація українських говорів, стор. 31). Отакі стягнені форми знаходимо й у білоруській мові. Спостереження над мовою студентів з Одещини та Поділля впевнили мене в тому, що цьому стягненню підлягають ці закінчення (а також і в ф.ф. дав.-місц. одн. ж. р.) і в зазначених областях, але тільки тоді, коли вони не під наголосом. З огляду на це можна буде зрозуміти такі написання у декотрих письменників, як *високі*

(дав.-м. відм. одн.), прим., у Нечуя-Левицького. Стягаються закінчення прикметників, між иншим, також і в інших слов'янських мовах: у польській (*dobry*), чеській (*dobrý*), мабуть, і в російській, але тільки під наголосом (див. Щерба, Русские гласные в качественном и количественном отношении, стор. 152—153), але в ній, як і в українській мові, на письмі зберігаються етимологічні написання на *-ий, -ій* (рос. *-ый, -ий*) мабуть, підо впливом прикладів з наголошеними закінченнями (укр. *новий*, рос. *молодой*).

До явищ фонетичного походження ми не віднесли виникнення 'а з 'е в позиції після *j* (*житт'а* з *жит'є*). Можлива річ, що акад. Смаль-Стоцький (*Grammatik der ukrainischen Sprache*, 269 й д.) мав рацію з'ясувати появу цього 'а морфологічним впливом слів сер. р., як *теля, дитя*. Відома ця риса вже в пам'ятниках ХІв.

Нарешті, треба ще згадати, що в українській мові (так само і в білоруській) ненаголошене *у* після попереднього голосного та перед наступним приголосним втрачає свій складовий характер і робиться нескладове: *вона учиться*; в деяких говорах (може іноді в залежності від характеру сусідніх звуків) це *у* нескладове ще більш лабіялізується й, таким чином, обертається на приголосний *ш* (двогубне *в*, див. відділ консонантизму).

Підпадає часто зміні на *у* нескладове або на *в* двогубне й те *у*, що з'явилося із ненаголошеного *о*: *опять > уп'ять > ўп'ять, опізнати > упізнати > ўпізнати*. В деяких говорах знаходимо *ўна* зам. *она* (= *вона*), *ўколо*, то-що (див. статтю Васільєва — Изв. Отд. р. яз. и сл., ХІІІ, 3, ст. 188).

2. Консонантизм.

§ 25. Загальний огляд приголосних української мови. Є певна поступовість у переході від голосних звуків до приголосних: *і, у* не будуть настільки повнозвучні, як, напр., *а*; а втративши свій складовий характер, *і, у* нескладові так наближаються до приголосних *j* та *ш* (*в* двогубного), що навіть важко буває встановити між ними границю. Крім згаданих *j* та *ш*, до голосних близько стоять ще *л, р, м, н*, ба навіть *в* губнозубне. Вони мають значно помітнішу музичну висоту, порівнюючи з так званими шумними приголосними; в деяких мовах вони можуть з'являтися у ролі складотворчих звуків (прим., у сербській *три*, чеській *vlk*). Ось тому перелічені звуки *j, ш, в, л, р, м, н* становлять окрему категорію так званих сонорних звуків. Решта приголосних звуків також не буде однакова що-до своєї приголосности: дзвінки протяжні *з, ж* будуть значно повнозвучніші і тому ближчі до категорії голосних, ніж, напр., глухі вибухові *к, п, т*.

Тепер ми дамо класифікацію приголосних української мови в залежності від місця їх артикуляції; але одночасно ми візьмемо під увагу також характер перепони і участь голосу.

	Губні		Зубні		Переднепіднебінні		Середнепіднебінні		Заднепіднебінні		Гортанні	
	Дзвінкі	Безголосі	Дзвінкі	Безголосі	Дзвінкі	Безголосі	Дзвінкі	Безголосі	Дзвінкі	Безголосі	Дзвінкі	
Вибухові	б	п	д	т			(г')	к'	г	к		
Протяжні	в	(ф)	з	с	ж	ш	г'	х'	г	х	h	
Приголосні дво-звучі або т. зв. аффрикати			дз	ц	дж	ч						

Вибуховий г, як відомо, вимовляється в деяких чужомовних словах, запозичених уже з такою вимовою: *грунт*, *ганок*, то-що. В пам'ятниках XIV—XVI вв. для визначення цього звуку вживалось сполучення літер *ки*: *Скиркийло* в грам. 1387 р., *буркиимистру* в грам. 1393 р., *Рокюзенский* (польське прізвище) в буков. грам. 1433 р., *Кюмору* в Волинськ. Антонов. Апост. XV в. та ин., рідше сама літера *к*: *Швитрикийло*, *Олькирѣдовичь* в грам. 1403 р. З XVII в. в значінні *г* вибухового починають уживати літери г—перший, здається, завів її Памва Беринда.

В певних умовах г може з'являтися і в українських словах. Здається, його можна чути в північних українських говорах після *з* у словах *мозгі*, *руозга*¹⁾. Але в більшості говорів замість сполучення *зг* в цих прикладах знаходимо *зк*: *мізку*, *різка*. Написи *розка*, *розку* що в них *к*, може, визначало й г, знає вже Гал. ев. 1283 р., з XIV в. Луцька ев. (див. Голоскевича, Евсев. ев. 1283 р., ст. 40).

По-друге, г в деяких говорах розвивається із *к* перед наступним дзвінким: *велигден'* (= *великдень*).

Замість *г* заднепіднебінного, а по-де-куди поряд із ним знаходимо *г* гортанне, яке ми й позначили в таблиці літерою *h*. А Олаф Брок тільки цей звук і чув у вимові української інтелігенції (Очерк физиологии славянской речи, ст. 57).

¹⁾ А рігійі треба визнати існування *зг* в українських діалектах, виходячи хоч-би із порівняння із білоруськими говорами, що в своїй більшості знають теж *зг* (Карский, Русская диалектология, ст. 93). Принаймні, я чув *мозгі*, *розга* в Калинковичах (біля Мозиря), майже на самій межі української мови. Можлива річ, що розглянуті приклади з української і білоруської мови з'явилися не фонетичним шляхом, а під впливом слів із суфіксом *-зк-*, — в цьому переконує нас заховання *зг* в таких прикладах, як *зинути*. А пізніш діалектично *зк* могло змінитись в наслідок асиміляції на *зг*, чи на *ск*: *роска* (в деяких білоруських говорах).

Заднепіднебінні *г, к, з, х* з'являються перед голосними заднього ряду та перед приголосними непом'якшеними; а перед голосними *і, е* місце артикуляції зазначених звуків пересувається наперед і, таким чином, вони змінюються на середнепіднебінні: наз. мн. прикм. *тих'і, кріпк'і, убог'і, тихе* (прикм. сер. р.). По окремих говорах *з, к, х* можуть бути середнепіднебінні й перед *і < о*: *к'ін' (кінь), мимох'іть, г'ін*, то-що¹). В західних говорах *з, к, х* пом'якшуються й перед *и*: *кінуги, інуги*.

Переднепіднебінні та зубні особливих уваг не викликають. Губнозубне *в* можна чути на початку складу перед голосним: *вода, доволі*. Фрикативного безголосого *ф*, як відомо, не було раніш у слов'янських мовах; він перейшов до них лише в запозичених словах і тому слов'янські мови на різні способи замінюють його інакшими звуками або сполученням звуків. Таку заміну знаходимо і в українській мові: *хунт, Хведір, Пилип*, то-що.

До таблиці не вмістили ми сонорних звуків, по-перше тому, що при їх вимові місце артикуляції значно менше стає, порівнюючи з шумними приголосними. Що-правда, *м* і *ш* застаються завжди губними, *р* в українській мові середнепіднебінний звук, але в німецькій і французькій останній звук вимовляється з заднепіднебінною артикуляцією. Що-ж-до *л* і *н*, то їх артикуляція в українській мові, безумовно, не становить щось одноманітне. А саме, *л* тверде ми визначаємо як зубний приголосний, але *л* м'яжке й середне (що його в частині говорів чути перед приголосними та перед *и, е*: *мілку, коли, ледве*, а по декотрих говірках навіть і перед твердими голосними: *молоко*) треба радше вважати вже за переднепіднебінні звуки. Так само і *н* буває в українських говорах не тільки зубне, але й переднепіднебінне (перед *и*: *книга, нива*, — див. мою статтю в „Slavia“ III, стор. 601—605²).

Не внесли ми до таблиці сонорних звуків ще й тому, що найголовнішу їх відзнаку становить не місце артикуляції, а музична висота. Так, напр., причина акустичного відрізнявання трьох *л* в українській мові полягає в різній висоті: *л* м'яжке (*ліс*) буде найвище, *л* тверде (*чоло*) буде найнижче із них.

До-речі: здається, що *л* середне більше поширене в жіночій мові, як це зазначив ще Потебня. Відбиття цього *л* Кримський вбачає в таких написаннях Святосл. Збірн. 1073 р., як *елма, колма, болшимь* (Укр. гр. I, ст. 88). Пропуск *ь* після *л* перед приголосними знаходимо й у пізніших пам'ятниках (з XVII в. в збірн. 1662 р., з XVIII в. у творах Сковороди — див. мою статтю у збірн. „Пам'яти Сковороди“, 1923, ст. 67—68).

¹) Див. Томсона, Общее языковедение, ст. 193.

²) В деяких мовах можна чути й *н* заднепіднебінне, здебільшого перед заднепіднебінними приголосними *з, к, х*.

Після короткого огляду приголосних української мови вкажемо на ті головні зміни, яким підпадали вони.

§ 26. **Перехід сполучень *кы, гы, хы* в *ки, ги, хи*.** Від загального збігу *ы* з *и* треба відрізнити перехід *кы, гы, хы* в *ки, ги, хи*, який охопив усе східне слов'янство (порівн. рос. *хитрый* < *хытрый*, хоч після інших приголосних відмінність між *ы* та *и* в російській мові залишається). Незалежність цього процесу від загального збігу *ы* з *и* в українській мові очевидна з того факту, що його приклади трапляються значно раніш у пам'ятниках: *киихъ, великии* у Юр'євській ев. 1120 р.; *нбськии, члвчьскии*, то-що в Гал. ев. 1144 р. Досліджуючи приклади *ки* зам. *кы* в Гал. ев. 1144 р. (див. Slavia, I, ст. 22—26), М. І. Дурново зауважив, що в ній ці приклади виявлені лише в формах від двох прикметників: *небеськыйи* і *чловчьскыйи*. У цих словах на зміну *кы* на *ки* могло впливати становище після м'якого *с*.

§ 27. **Ствердіння губних.** В українській мові, як відомо, ствердли губні *б, п, в, м* (*голуб, степ, любов, сім*). В наслідок цього явища, яке знає й білоруська мова, неможливе зробилося сполучення цих приголосних з м'якими голосними: *голубя* змінилось на *голуба*; а в середині слів після губних розвинувся вставний звук, може й близький до *ј* або *і*, але, нам здається, значно ближчий до голосних заднього ряду; позначимо його літерою *ѣ* (на письмі його позначають апострофом): *мѣясо* (= *мѣясо*), *вѣязати*, то-що. Цей вставний звук міг потім переходити в *н* або в *л*: *мнясо, люблять*; *н* з'являється тільки після *м*: *мнякий*, але ніколи не кажуть *внязати*. Вставний звук не розвивається між губною приголосною та м'якою голосною лише тоді, коли перед губною стоїть ще якась приголосна: *свято, рїздвяний, звязок, цвях, тьмяно*, то-що.

Початок ствердіння губних приголосних припадає приблизно на XIII в.; в усякому разі воно старше від процесу уподібнення *ј* до попередньої приголосної, бо інакше ми не зрозуміли-б, чому губні (та ще в частині говорів і *р*) не уподібнюють до себе *і* або *ј*, що стояли після них (маємо *кров'ю*, а не *кровью*; докладніш про це див. нижче). З другого боку, не можна також на підставі частих написань *-мѣ* зам. *-мь* в закінченнях відмінків у пам'ятниках XI в. робити висновок про ствердіння деклінаційної флексії вже в мові киян цього віку, як це гадав був акад. Кримський (Укр. грам., I, 1, ст. 107¹⁾), пояснюючи це, правда, не фонетично, а впливом аналогії.

В усякому разі ствердіння губних у кінці виникло не раніш від другого моменту лабіялізації, тоб-то не раніш, як XIII стол.; бо в протилежному разі ми мали-б тепер у північно-українському наріччі: **сѣом*, а не *сѣм* (= *сім*).

¹⁾ Проти цього виступив Шахматов у своїй рецензії на його граматику (Rozn. Slavist., II, ст. 167); зазначивши, що *ь* в XI в. не було ще знаком м'якості, а визначало певну приголосну, з'ясує написання з *-мѣ* впливом ст.-слов'янських оригіналів.

Перші спроби позначити вставний звук після губних знаходимо в XV в.: *обвьязуемыся* в присязі господарської ради 1448 р.

§ 28. **Зміна в на у.** Ми вже говорили в відділі вокалізму про перехід початкового *у* на *в* в залежності від попереднього звуку. Поряд із цим українська мова (а також і білоруська) знає й протилежну зміну *в* на *у*, що також викликається попереднім звуком: *іду в ліс*, але *ідіть у ліс*, *була вчора*, але *був учора*. Зазначене з'явище також походить від старих часів. Уже в Святосл. Зб. 1073 р. ми знаходимо *прауда*, *Паулз* зам. *правьда*, *Павьлз*.

§ 29. **Розвиток протетичних приголосних.** Українська мова, як і білоруська, має нахил розвивати протетичні чи приставні приголосні *в*, *г*, *й* перед початковими голосними. Перед *у* найчастіше з'являється *в*: *вухо*, *вулиця*, *вуса*. Звичайно, приставне *в* розвивалось і перед тим *о*, що подовжилось, а відтак дифтонгізувалось, в наслідок занепаду глухого в наступному складі. Отже тепер це *в*^вми й маємо перед *і* з *о*: *вівця*, *вівса*, але *овець*, *овес*. В Галичині ще кажуть *вітця* поряд із *отець*. Приклади *вовца*, *вовьца*^вми знаходимо в Гал. ев 1283 р. і 1266—1301 р. З тієї самої причини ми не маємо в українській мові *вістрий* з *острий*, бо тут *о* не підпало замінному подовженню. У формах *вона*, *воно*, *вони* в перенесено з *він* (в Галичині подибуються первісні *она*, *оно*, *они*).

Перед початковим *а*, рідше перед *о*, *у*, *и* розвивається фрикативне гортанне *г* (з придихового приступу): *гарбуз*, *гаспид*, *гюстрий*, *гюріх*, діалект. *гулиця*, *инший*.

Крім *в* і *г*, в українській мові перед початковими голосними може розвиватися також *й* (або *і* нескладове): *янюл*, діалект. *јулиця*, то-що.

§ 30. **Доля j після приголосного.** Сполучення приголосного з *й*, що з'явилось у наслідок скорочення *ь* або *і* перед наступним *і* (*і* нескладовим), підпало цілій низці змін. По-перше, цей *й* уподобився до попередньої (м'якої) приголосної і таким чином з'явилась подвоєна приголосна: *brat'iià* > *brat'ja* > *brat'ta*. Далі по деяких говірках подвоєна приголосна переходить в одну: *братя*, *житя*. Отож, бачимо ми, що умовою асиміляції *й* до попередньої приголосної була її м'якість. І тому губні (а в більшості говорів ще й *р*), що встигли були раніш ствердіти, не уподібнювали до себе *й*, що й зостався після них: *кровју* (*кров'ю*), діалект. *пір'я*. Та можлива річ, що цей „іраціональний“, який зостався після губних, не цілком подібний до *й*; він може ближчий до того вставного голосного заднього ряду (*в*), що розвивається в українській мові після губного перед голосними *м'йасо*). Та проте він не буде і з ним тотожний; це видно з того, що цей *й* у таких прикладах як *сім'яа* (рос. *семья*), здається, не міняється на *н*, а тимчасом *сьма* в деяких говорах дає *сімня*.

Перший етап в еволюції сполучень *тіє*, *твіє*, а саме випад *і* чи *ь*, як це ми вже зазначували, відбивається в мові XII в. в перевазі написів *ьє*, *ьта* над *цє*, *цта* (в Гал. ев. 1144 р., в Добр. ев. 1164 р.), але

помилкою буде вбачати вже подвоєння приголосних у таких прикладах Святосл. Зб. 1073 р., як *Илла, облишьшиє* зам. *Илита, облишиє*, як це робить акад. Кримський (Нариси з іст. української мови, ст. 109). Подвоєння виникло безумовно пізніше, але коли саме, ми точно встановити не можемо, бо переписувачам було нелегко передати подвоєну змякшену приголосну й вони звичайно ставили одну літеру для приголосної, але без *ь* за нею. За перший приклад правильної передачі подвоєної приголосної Житецький (Очерк літерат. ист. малор. нареч. в XVII и XVIII вв., 1889, ст. 92) вважав *свинне* зам. *свиниє* в Учит. ев. 1604 р., але акад. Кримський (Укр. гр., I, 2, ст. 425—7) навів ще низку прикладів; певніші з них починаються з XIV—XV вв.: *осуженню* в Верковичевій ев., *обвезаннѣ* в буков. грам. 1462 р., то-що. Але цей спосіб взагалі не відразу увійшов до вжитку і тому навіть уже в XVIII в. у творах Сковороди ми знайшли лише один приклад з *орання* (вид. Багалія, ст. 290). А з XVII в. можна ще навести *карання* в універсалі Богд. Хмельницького, записаному в житомирську книгу в 1650 р. Все це, між іншим, ще раз переконає нас у тому, що несподівані написання, як *Илла* в Святосл. Збірн. 1073 р. не відбивають ще подвоєння.

Не подвоюється також приголосна, коли перед нею стоїть ще друга приголосна: *щастя, радістю*. Цим мова уникає збігу трьох приголосних (**щасття*).

§ 31. **Ствердіння *р***. В більшій частині українських говорів ствердло також *р*; певні приклади цього з'явища знаходимо вже в найстаріших пам'ятниках: *твору* в Добр. ев. 1164 р. (л. 35), *градуща* в Виголекс. Збірн., *ухищрания* в архівській Ліствиці. Не такими певними здавалися Шахматову (в рецензії на „Укр. гр.“ Кримського — Roczn. Slawist., II, 166) приклади з пам'ятників XI в. (*цару, створу, растворається* в Святосл. Збірн. 1073 і 1076 рр.). Заперечуючи Кримському, що покликався на наведені приклади, Шахматов зазначає звичайність таких написань у ст.-слов'янських пам'ятниках. Але ж трапляються в ст.-українських рукописах й такі приклади, напр., *приобращеть* — 80а в Арх. ев., де не може бути ніякої мови про вплив ст.-слов'янського оригіналу (в ньому на цьому місці міг стояти *ъ*). Це зауваження торкається й слова *градуща* в Вигол. Збірнику.

Відсутність подвоєння *р* в більшості говорів (*пір'я*) також вказує на те, що подвоєння *р* відбулось перед асиміляцією *і* до попередньої приголосної.

§ 32. **Ствердіння шиплячих**. Охоплює воно тепер майже всі українські говори. Пам'ятники вказують на те, що ця зміна зайшла порівнюючи пізно, може навіть і в XV в. Приклади: *помочы* в договорі 1447 р., *нашымъ, жывота* в договорі 1448 р. В деяких певних категоріях, а саме, в наз. одн. слів сер. р. на *-я* з подвоєною приголосною (*клочья, збіжжя*), в орудн. одн. слів ж. р., як *ніччю*, в

наз. мн. прикм. (*гарячі, свіжі*) в сьогочасній українській мові заховується м'яккість шиплячих. Уподібнення *j* до попередньої шиплячої в перших двох категоріях як-раз свідчить, що ствердіння шиплячих, в протилежність до ствердіння губних і *p*, відбулось уже після процесу уподібнення *j* до попередньої приголосної.

§ 33. Деякі дрібні з'явища українського консонантизму. Діалектичне ствердіння кінцевого *ц* (*місяц*), а в деяких місцях і кінцевого (*місяца*) подибуємо в частині тих говорів, що їм не довелось стати основою української літературної мови. Теж слід сказати й про заміну кінцевих дзвінких приголосних на глухі (*дуп, дім*), яка подибується лише в західних говорах. Поодинокі приклади обох процесів трапляються лише в пізніших пам'ятниках.

§ 34. Хронологія звукових змін.

Передісторична доба.

1. Зміна <i>kv, gv</i> на <i>cv (d)zv</i> перед <i>ь</i>	}	приблизно до
VI—VII стол.
2. Поява шиплячих рефлексів із <i>tj, dj</i>		
3. Спрощення <i>dl, tl</i> на <i>l</i>		
4. Розвиток <i>l</i> з <i>j</i> після губних		
5. Зміна <i>g</i> на <i>h</i> — перед приходом словаків на місця сьогочасних осель.		
6. <i>з, ь</i> набули відтінок <i>о, е</i> — після приходу словаків.		
7. Перехід <i>l</i> в <i>ł</i> у сполученнях <i>telt, tьlt</i>		
8. Зміна <i>е</i> на <i>о</i> і <i>ь</i> на <i>з</i> перед цим <i>ł</i> :
<i>telt > tьlt > tolt, tьlt > tьlt</i>	}	перед 1-им етапом процесу утворення повноголосних форм (д. нижче).
9. 1-й етап в утворенні повноголосся: <i>tert, tort, toll</i> (з <i>tolt, telt</i>) > <i>terт, torт, toлат</i> — приблизно в VIII—IX стол.		
10. Зміни початкових сполучень <i>ort-, olt-</i> в зв'язку з характером інтонації — може рівночасно з 9-м з'явищем.		
11. Перехід назальованих голосних <i>л, ж</i> в <i>я, 'а</i> (діалект. <i>е</i>), <i>у</i> — приблизно в X в.		
12. Зміна <i>л</i> на <i>у</i> нескладове в сполученнях <i>tьlt</i> (з <i>тьlt, тьlt</i>) — перед занепадом <i>з, ь</i> .		

Історична доба.

1. Зміна початкового <i>je-</i> на <i>e-</i> , пізніш на <i>о-</i>	}	закінчення цього процесу, що почався за передісторичних часів, припадає на XI в.

2. Занепад слабих глухих
3. Наслідки занепаду слабих *ѣ, ѵ*:
 - а) перехід сильних *ѣ, ѵ* в *о, е*
 - б) утворення складових пливких
 - в) подовження *е, о* в нових закритих складах, а відтак їх дифтонгізація:

конь > *конь* > *куон'*
несѣ > *несѣ* > *нієс*
печь > *печь* > *пієч*

кінець XI в.—XII в.

4. Закінчення 1-го етапу лабіялізації (після шиплячих та *ј*), що почався за передісторичних часів — не пізніше від ствердіння приголосних перед *е, и*, тоб-то від 2-ої половини XII-го, поч. XIII-го в.;

5. Зміна *гы, кы, хы* на *и, ки, хи* — поч. XII-го в. (?);

6. Ствердіння приголосних перед *е, и* і, як наслідок цього, збіг *ы* з *и* [тоді *н'есу* > *несу*, але *нієс, пієч'* залишались] — друга полов. XII-го—почат. XIII-го в.;

7. 2-й (діалектичний) момент лабіялізації *е*: *нієс* > *ніос* [але *несу* тоді не могло вже лабіялізуватись, бо попереднє *н* було вже тверде; не лабіялізувалось також і *пієч*, завдяки м'якості наступного *ч*] — прибіл. XIII в.;

8. Збіг *іє'* (з *ть*) та *іє* (з *е* в закритому складі перед наступною м'якою приголосною: *пієч'*) в одному вужчому дифтонгові *іє'* — друга полов. XIII-го в.;

9. Діалектична монофтонгізація дифтонгу *іє'* (з *ть* і *е*): *лієс* > *ліс*, *пієч'* > *піч'* — приблизно в XIV в.;

10. Діалектична монофтонгізація *ю* з *о* та *іо* з *е* в закритих складах: *нуос* > *ніс* або *нус*, *ніос* > *ніс* або *ніс* — в XIV і не пізніш від XV в.;

11. Ствердіння губних — не раніш від XIII в. й не пізніш від 12-го з'явища;

12. Уподібнення *ј* до попередньої приголосної — порівнюючи пізні з'явище, яке точно не можна датувати;

13. Ствердіння шиплячих — приблизно в XV в.;

14. Діалектична зміна кінцевих дзвінкх на глухі — порівнюючи пізні з'явище.

ІСТОРІЯ ФОРМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

§ 35. Вступні уваги. Викладаючи історію форм української мови, ми відступимо від того порядку, що ми його притримувались у відділі фонетики. З різних причин ми не виділили в окремих відділах передісторичних змін. По-перше, це зробили ми через те, що зміни в царині морфології значно різноманітніші; вони виникають і в наслідок чисто фонетичних змін, і в наслідок морфологічного процесу, що називається новоутворенням за аналогією, нарешті, якісь морфологічні особливості тієї чи іншої мови іноді становлять просто спадщину різних варіантів так званої „п्राязыкової“ або, як би ми сказали, передісторичної епохи. По-друге, зв'язок між різними формами тієї самої граматичної категорії (між відмінками, або між особами) досить тісний і тому не варто порушувати суцільність системи деклінації та кон'югації, відриваючи форми відмінків або осіб передісторичного походження від тих морфологічних з'явищ, що зайшли вже за часів історичних. Це, кінець-кінцем, ускладнило-би засвоєння історії форм нашої мови. Ось, виходячи із зазначених міркувань, ми хронологічний розподіл форм робимо, викладаючи історію кожної окремої частини мови.

I. Деклінація.

Речівники.

§ 36. Походження основ. Раніш було значно більше типів деклінації речівників, які відрізнялись, головним чином, в залежності від основ. Ця відмінність на слов'янському ґрунті була спадщиною від ще старіших часів, а саме від так званої індо-європейської епохи. Ото-ж, коли говорять, прим., про те, що слов. *vьlkъ* (ст.-сл. *vьlъ/vьkъ*, укр. *вовк*) належало до основ на -*o-*, а *сѣинѣ* до основ на -*й-*, то це, власне кажучи, торкається і.-євр. часів; а з самого слов'янського відмінювання не так уже легко визначити основи, бо, завдяки різним фонетичним процесам, останній звук основи (*o* чи *й*) не зостався незмінний в більшості відмінків. А саме це суфіксальне -*o-* вкупі з флексією -*s* у наз. одн. змінилось на -*ъ*; *o* + *m* в знах. так само дало -*ъ*; *o* + *i* в місц. > -*ь*. Підпали різним змінам і форми основ на -*й-*. Морфологічний склад слова перерозклався, закінчення основи пересунулось на один звук ближче до початку,

і тепер колишні основи на \bar{o} -, \bar{y} - в слов'янських мовах (прим. в укр.: *вовк, син*) належать до основ на приголосні. І відмінювання колись різних основ тепер зробилось зовсім однакове. Але цей збіг відміни почався значно раніше, ще тоді, коли зробились однакові їх форми наз. одн., тоб-то, коли вони почали кінчатись на \bar{a} . Взаємний вплив деклінації слів як *влѣ/ѣкъ* і як *сынѣ* відбивається вже в ст.-слов'янських пам'ятниках. А м'яккі основи на \bar{o} - (*jo, 'o*) змішались із основами на \bar{i} - ч. р. (*gostis > iostь > iost'*), і це дало м'якку відміну тієї самої деклінації, що й *вовк, син* (а основи на \bar{i} - ж. р. зберегли свій тип відміни, до того-ж до них приєднались слова з консонантичними основами на \bar{av} : *кров*). Нарешті, до цієї-ж деклінації, що вже за передісторичних часів охоплювала й слова сер. р. (*selo, pol'e < *pol'jo*), відійшли деякі ймення з колишніми основами на приголосні (напр., *слов-о, слов-ес-е*). Друга частина консонантичних основ, а також слова ж. р. з основою на \bar{a} -, \bar{ja} - заховались в українській мові як окремі типи відміни. Подана на стор. 65 таблиця наочно змальовує схему розвитку передісторичних індо-європейських або раніших слов'янських основ на українському ґрунті.

Колишні слов'янські основи на \bar{av} - в називному відмінкові кінчались на \bar{y} : *любы, люб-ав-е*. Це чергування відбиває старіше індо-євр. чергування \bar{u} || \bar{yi} . В українській мові, як і в інших слов'янських мовах \bar{av} - перейшло до називного відмінку і замість колишнього *кры* з'явилося *крѣвь* (> *кров*); лише одно слово (*църк-ы, църк-ѣв-е*) перейшло до категорії слів ж. р. на \bar{a} : *църква*.

§ 37. Відміна слів жін. р. на \bar{a} , \bar{ya} .

	Однина	Множина
Наз.	рука, земля	руки, землі
Род.	руки, землі	рук, земель
Дав.	руці, землі	рукам, землям
Знах.	руку, землю	руки, землі
Кличн.	руко, земле	(однаковий з називним)
Орудн.	рукою, землею	руками, землями
Місц.	руці, землі	руках, землях

Ми подали зразки відміни цих слів тільки з сьогочасної української мови, а старі передісторичні форми наводитимемо, обговорюючи походження сьогочасних українських форм. Род. одн. *руки* з *рѣкы* (що до закінчення \bar{u} див. Фонетику, § 26). В дав. і місц. одн. \bar{i} з \bar{y} ; в формах: *руці, носі, мусі* (а так само й у словах чол. й сер. р.р.: *на березі, в дусі, в році, на молоці*) відбивається старе пом'якшення заднепіднебінних *g, k, x* (перед \bar{y} дифтонгічного походження). В знах. одн. $\bar{y} < \bar{a}$.

В орудн. одн. \bar{o} ю з \bar{o} ж. В галицьких і карпатських говорах ми чуємо *рукоу, ногоу*.

Цю форму не можна ставити в зв'язок з відповідними формами словацької мови, бо як-раз найближчі сх.-словацькі діалекти знають закінчення *-и*, а не *-ои* в цьому відмінку. Фан-Вайк (Slavia, II, ст. 11—15) в цьому закінченні галицьких і карпатських говорів вбачає з'явище фонетичне, вважаючи його за наслідок уподібнення *i* до наступного *у*; тому трохи не в усіх діалектах, що знають ф. ор. ж. р. на *-оу*, подибуємо ми й дієслівні фф., як *знау, знаут, грау, граут* і под.

У множині треба зазначити випадки нефонетичної форми родов., як *бабів, хатів* (під впливом чол. р.).

Інші форми (наз., знах., дав., ор. і місц.) множини не потребують особливих пояснень; ті зміни, що в них відбивались, виходять із рямок історії української мови.

В відміні з м'ягкими закінченнями ф. род. одн., наз.-знах. мн. на *-і*, якій не відповідає російська форма на *-и* пізнішого походження, з'явилась із ранішої форми на *-ь* (*земль*), що, як ми вже знаємо, відзначає сх.-сл. й зах.-слов'янську галузі мов. В півд.-слов'янській ми тут маємо *ъ* (ст.-сл. *земль*). Навпаки, ф. дав. й місц. на *-і* в українській мові (так само, як і в рос. *земле* з *земль*), замість сподіваної форми *земли* (порівн. ст.-сл. *на земли*), з'являється новоутворенням, що виникло за аналогією до закінчень твердих зразків, тоб-то під впливом *рибі* < *рыбь*. В зах.-українських говорах зберігається стара форма дав.-місц. одн. *земли*.

Кличн. одн. *земле* й ор. *землею* мають *е* після *л* замість старішого *о* в наслідок ще передісторичного переходу *о* в *е* після м'ягких. З тієї самої причини, як відомо, й *полjo* колись перейшло в *полje*, звідки сьогочасне українське *поле*.

В українських говорах заховуються ще форми двоїни: *дві руці*, (< *руць*), *дві корови*¹⁾.

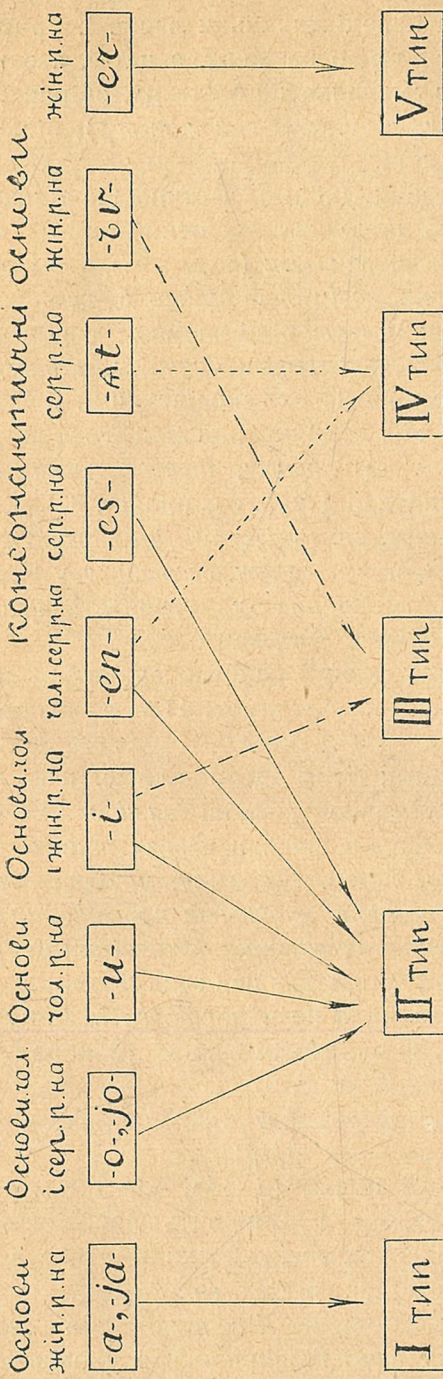
§ 38. Відміна слів чол. р. й слів сер. р. на *-о, -е, -я*.

Зразки відміни чол. р.

Однина	Множина
Наз. брат; кінь	брати; коні
Род. брата; коня	братів; коней
Дав. братові; коневі	братам; коням
Зн. брата; коня	братів; коні
Кл. брате; коню	(однаков. з називним)
Ор. братом; конем	братами; кіньми
М. браті, братові; на коні, коню, коневі	братах; конях

В род. одн. ми маємо два закінчення *-а* і *-у*; з'являються вони спадщиною двох основ: перше закінчення залишилось від основ на *-о-*, друге — від основ на *-й-*. Але умови відрізнювання цих варіантів

¹⁾ Про двоїну в українській мові — див. Огієнкову статтю в Зап. Науков. Т-ва, VI, і Обнорського „Dualspuren in der nominalen Deklination des Russischen“ (Zeitschr. f. sl. Phil. II, ст. 61—77).

За шкідливої
історії води

В шкідливій
складі мови

Речівники жіночі р. з основою на приголу (тверду або м'яку) і з наз. одн. без закінчення: *(раб, син, кін, кінь, кість, камінь)*

Реч. сер. р. з основою на приголу і з наз. одн. на -о, -є, -я (-є) [= 'а, 'е]: *сел-о, слов-о, пол-є, житт-є*.

Речівники чоловічі р. з основою на приголу (тверду або м'яку) і з наз. одн. без закінчення у наз. одн.: *пам'ять (пам'ят'), ніч, кров*

Речівники середнього р. з основою на -ен-, із наз. одн. на -я (= 'а): *ім'я (ім'я), рол. одн. — ім'єн-и, мелз (мел'а), рол. одн. — мел'ят-и*.

Один речівник жіночий р. з основою на -єр-, з наз. одн. на -и: *мати (род. одн. мат-єр-и)*.

у сьогочасній українській мові не залежить уже від того, яка була основа в даного речівника за передісторичних часів, і, прим., слово *син* у род. одн. закінчується тепер не на *-у*, а на *-а*, а закінчення *-у* здебільшого з'являється в іменнях абстрактних, збірних, матеріяльних та чужомовних (*розум-у, ліс-у, цвкр-у, комітет-у*); більшости із них навіть не було у старій мові.

Закінчення *-ові* (в більшій півд.-східній частині українських діалектів і в літературній мові) походить від основ на *-й-* (*свин-ови*), але з *-ови* повинні були б ми чекати *-ови* (а не *-ові*), — воно й уживається в півд.-західніх говорах; *-ові* розвинулось з *-овъ*, що своєю чергою заступило старе закінчення *-ови* підо впливом дав. ж. р. на *-ъ*. Таким чином галицькі й карпатські форми *братови, шевцеви* відбивають ранішу стадію, порівнюючи із сх.-українськими й літературними *братові, шевцеві*. Північні і деякі південні говори мають у цьому відмінку закінчення *-у, -ю*: *брату, батьку, учителю* (див. Ганцов, Діалектологічна класифікація укр. говорів, ст. 31). Ці форми, що походять від основ на *-о-* (ст.-сл. *влз(ь)ку*, ст.-укр. *влзку*), трапляються іноді й у письменників; прим. *свекру, десятнику* у М.-Вовчка. В літературній мові вживати закінчення *-у* дозволяється лише від ласних іменнів на *-ів, -ов*: *Харкову, Глібову*.

Закінчення *-ови, -еви* почали досить рано переноситись на слова з основою на *-о-, -йо-*. У Мстиславовій грамоті 1180 р. читаємо: *георшеви*.

Форма знах. одн. ч. р. раніш була однакова з ф. наз. для всіх іменнів. Слід цього зостався тепер у слові *заміж*. Але вже за передісторичних часів стару форму знах. в назвах живих істот почала заступати ф. род.: *брата*, то-що. Ця заміна в українській мові буває й у назвах неживих предметів: *написати протокола, поліз на дуба*, але вона залежить від тих граматичних категорій (дієслів, прийменників, то-що), що з ними сполучається цей знах. відмінок, — через те цьому питанню місце в складні, а не в морфології. Йому присвятив цікаву розвідку проф. Е. Тимченко (Функции генитива в южно-русской языковой области — РФВ за 1913 р.).

Варіанти кл. в. на *-е* й *-у* (*brate, діду*) теж відбивають різницю між основами на *-о-* й на *-й-* в цьому відмінку.

Закінчення ор. одн. *-ом, -ем* пішли із *-ъмь, -ьмь* і тому вони не переходять на *-ім*. Це *-ъмь, -ьмь*, — а становить воно особливість сх.-слов'янських й зах.-слов'янських мов, — знаходимо вже в перших пам'ятниках (в обох Святосл. Збірн., в Арх. ев., то-що).

В місц. одн. ми знаходимо форми на *-і* (з *ъ*, що було в закінченні основ на *-о-*), на *-у*, яке дуже рано поширилось в українській мові (*в садочку*) і, нарешті, поряд із цими варіантами знаходимо третій (*на батькові*), що становить власне форму дав. відмінка. Ця заміна, можливо, сталася підо впливом ж. р.; її спостерегаємо й у прикметниках, числівниках і займенниках (*в зеленому полі*).

У називн. мн. завжди *-и*, в м'ягкій відміні *-і*. І в інших сх.-слов'янських, і в українській мові ці ф.ф. власне становлять ф.ф. знах. мн. Рідкі приклади на *-а* (*вівса, хліба, трунта*), можлива річ, запозичені з інших мов. В род. мн. звичайно з'являється *-ів*, що походить від закінчення основ на *-й-* (*-овъ*), — приклади з таким закінченням у значній кількості трапляються в пам'ятниках XII в. Але заховалися в українській мові два приклади, де відбивається стара форма основ на *-о-* (вона кінчалась на *-ѵ:* *раб-ѵ твоихѵ*); це — *раз* (*п'ять раз*) і *гон* або *ін* (*шість гон*, але кажуть і *гонів*).

В дав., орудн. і місц. мн. чол. р. (а так само й середнього) в значно більшій кількості знаходимо закінчення *-ам*, *-ами*, *-ах*, замість старих *-омъ*, *-ы*, *-ыхъ* (в основах на *-о-*), чи *-ѵмъ*, *-ѵми*, *-ѵхъ* (в основах на *-й-*). Ці новоутворення, мабуть, виникли під впливом відповідних ф.ф. жіночого р., але деяку ролю тут могло відіграти також *-а* в наз.-зн. мн. слів сер. р.

Таку можливість припускає К. Маер (в „Historische Grammatik d. russischen Sprache“, ст. 119), що скористався подібною думкою про деклінацію в словінській мові.

В пам'ятниках зазначені ф.ф. з'являються, здається, лише з XV в.; в грам. князя Семена 1459 р. читаємо: з *городищами... и ярами*.

Що-до м'якої відміни треба ще додати кілька уваг. В західних говорах подибуємо новоутворення за аналогією з твердими основами *коньові*, *коньови*, *коньом*, то-що. Таку саму аналогію спостерегаємо й у словах жіноч. р. *землюю*. Стару ф. наз. мн. так само заступила ф. знах. *коні*, в якій *і* з *ь*, як і в перелічених вище ф.ф. від м'яких основ ж. р. В род. мн. *-ей* лише в декількох словах (*коней, грошей, людей, гостей*); це *-ей* походить від колишнього закінчення род. мн. основ на *-і-*; іноді ці слова мають і в орудн. мн. форму, що відбиває стару ф. цих-таки основ (*кіньми, грішми, людьми*; в них *-ми* < *-ьми*); решта слів має в род. мн. закінчення *-ів* (*ковалів, шевців*), що з'явилося із *-овъ*. Що-до форм місц. одн. на *-і* (*на коні*) треба сказати те саме, що ми говорили про ф. дав.-місц. *землі*. У західних говірках подибуємо на *кони*. Питання про ф. знах. мн. *коні, воли* належить до синтакси.

Зразки відміни сер. р.

Однина	Множина
Наз. село, поле, знання	села, поля, знання
Род. села, поля, знання	сел, полів, знаннів (знань)
Дав. селу, полю, знанню	селам, полям, знанням
Зн.	} однакові з називним
Кличн.	
Ор. селом, полем, знанням	селами, полями, знаннями
М. селі, полі, знанні	селах, полях, знаннях

Слова сер. р. на *-я* (*'а*) і з подвоєною приголосною перед цим *я* власне належать до тої самої категорії, що й *поле*. Ця заміна *'е*

через 'а, що її знають уже пам'ятники XVII в., на думку Смаль-Стоцького (Grammatik d. ruthenischen Sprache, ст. 269—270), з'явилась під впливом таких слів сер. р., як *ім'я*. Пізніш, очевидно, цеє 'а (*я*) перейшло з наз.-зн.-кл. й до орудн. одн. В дав. одн. звичайно чуємо -у, але подибуються й приклади з *-ові, -ови (лихові)*.

В ор. *-ом, -ем* з *-ьмь, -ьмь*. В Арх. ев. знаходимо *твльмь* (28а), *словьмь* (29а), то-що. В місц. одн. від таких слів як *життя, знання* в західніх говорах подибуємо такі ф.ф. як *життю, знанню*, що становлять власне ф.ф. дав. в. Форма місц. одн. *полі* зам. *поли* пояснюється так само, як і *землі, коні*. Варіанти род. мн. *знаннів* (підо впливом чол. р.) і *знань* (тоді вже без подвоєної приголосної) рівноправні, але можна помітити, що від коротких слів частіш уживається ф. з *-ів* (*знаннів* частіш говорять, як *знань*) і, навпаки, від багатоскладових слів частіші ф.ф. без *-ів* (*спостережень*).

В говорах заховуються ф.ф. двоїни: *дві слові*, в орудн. *очима* (від *око*), *плечима*.

§ 39. Відміна слів ж. р. без закінчення в наз. одн.

Однина	Множина
Наз. тінь	тіні
Род. тіни	тіней
Дав. тіні	тіням
Знах. тінь	} однакові з називним
Кл. тіне	
• Ор. тінню	тінями
М. тіні	тінях

В дав. і місц. одн. ф. *тіні* замість сподіваної *тіни* з'являється під впливом відповідних ф.ф. таких слів як *рука, риба*; але в частині говорів зберігається стара форма *тіни*. Не вважаю за можливе вирішити, якому впливові завдячують ф.ф. наз.-зн.-кл. мн. *тіні* зам. *тіни*. Може, тут відбився вплив слів, як *земля*, який залишив по собі слід й у ф. кл. одн. *тіне*. Про подвоєну приголосну в ор. одн. (*тінню, пам'яттю*) див. Фонетику, § 30. Ф. род. мн. в галицьких говорах має закінчення *-ий: костий, тиний*. Пізніше поруч з цими закінченнями з'явилося ще *-ів: галузів*. Ф.ф. дав., ор. і місц. мн. на *-ам, -ами, -ах* також пізнішого походження; вони утворились під впливом відповідних ф.ф. ж. р. на *-а, -я (рукам і т. д.)*, зам. раніших ф.ф. на *-ьмь, -ьми, -ьхь*. Але в говорах подибуються й архаїчні форми.

§ 40. Слова сер. р. з основами *-ен-, -ят-* і з наз. відм. на *-я*.

Однина	Множина
Наз.-зн.-кл. ягня, ім'я	ягнята, імена
Род. ягняти, імени	ягнят, імен
Дав. ягняті, імені	ягням, іменам
Ор. ягням, ім'ям	ягнятами, іменами
М. ягняті, імені	ягнях, іменах

Ф.ф. дав. і місц. одн. *яняті, імені* зам. спод. ф.ф. *яняти, імени* виникли за аналогією до слів ж. р. на *-а*; в говорах заховуються й старі форми. Ф. орудн. одн. *яням* (зам. *янятем*), на думку проф. Кульбакіна (Укр. яз., ст. 59), при ф. наз. *яня*, утворилась за аналогією до відношення *зілля—зіллям*. Ф.ф. від *ім'я* з основою *-ен-* порівнюючи вживаються рідко: в українській мові за їх рахунок поширились новоутворення *ім'я* (род. в.), *ім'ю* (дав.) і т. д.

§ 41. Відміна слова *мати*.

Однина	Множина
Наз. мати	Наз.-кл. матері
Род. матери	Род. матерів
Дав. матери	Дав. матерям
Знах. матір	Зн. матерів
Кл. мати	
Ор. матір'ю	Ор. матерями
М. матери	М. матерях

Ф.ф. дав., місц. одн., дав., ор. і місц. мн. відбивають вплив слів ж. р. на *-а*. В знах. одн. *матір* при наз. *мати* відбивається споконвічна різниця в цих ф.ф. даного слова; в ст.-слов'янській мові ми маємо *мати—матерь*.

Займенники.

§ 42. Вступні уваги. Як відомо, формальна граматики займенники й числівники не вважає за окремі частини мови, а розподілює їх поміж речівниками та прикметниками, в залежності від того, чи змінюються вони тільки по відмінках, (і здебільшого ще й по числах), чи змінюються, крім того, ще й по родах. Але справа з формальною класифікацією, принаймні що-до займенників, значно складніша, ніж це здається на перший погляд деяким формалістам. Як раз із того таки формального боку займенники *я, ти, себе, хто, що* відрізняються від справжніх речівників, а *мій, моя, моє, той, та, те*, то-що — від прикметників. Напр., перші, тоб-то особові займенники *я, ти* відрізняються від звичайних речівників, по-перше, своїми закінченнями, по-друге, надзвичайною мінливістю пня: *я, мен-, мн-* і т. д.; нарешті, відрізняються вони й з формально-синтактичного, так-би мовити, боку, а саме, тим, що вони не так легко сполучаються з додатками прикметниковими, як звичайні речівники. Не кажуть: „пришов високий ти“.

Отож, як-би ми в своїй морфології прийняли класифікацію формальної граматики, то ми речівники (в широкому розумінні цього слова) повинні були-б підрозділити на: речівники в давнішому, звичайному значінні, далі речівники-займенники і, нарешті, речівники-числівники¹⁾.

¹⁾ Таку компромісову термінологію знаходимо, між иншим, в О. Курилової в 2 ч. її „Початкової граматики укр. мови“.

Гадаючи, що не відограє воно великої ролі, в якому саме напрямі, повздовжному чи поперечному, почнемо ми раніше класифікацію, ми будемо притримуватись звичайної у підручниках історії мови класифікації. Та присвятивши окремий розділ займенникам (так само й числівникам), ми зразу-ж таки повинні будемо взяти під увагу їх формальні критерії і тому далі вже підрозділимо їх на займенники, що не відмінюються по родах (займенники-речівники), і такі, що, здатні до цієї зміни (займенники-прикметники).

Переходячи до розгляду відміни займенників-речівників, ми, виходячи з тих таки формальних позначок, повинні, проте, й тут внести дальші підрозділи, а саме, розбити їх на: 1) особові займенники (*я, ти, себе*) і 2) питальні (*хто, що*), які не міняються по числах¹⁾.

До другої категорії відійдуть і ті різні неозначені займенники як *дехто, дещо, хто-небудь, що-небудь*, то-що, що в них відмінюється власне одна тільки частина (*хто, що*).

§ 43. Відміна займенників *я, ти, себе*.

Однина	Множина
Наз. я, ти, —	ми, ви, —
Род. мене, тебе, себе	нас, вас, —
Дав. мені, тобі, собі	нам, вам, —
Знах. мене, тебе, себе	нас, вас, —
Ор. мною, тобою, собою	нами, вами, —
М. мені, тобі, собі	нас, вас, —

Форма *я*, що зустрічається вже в Мстисл. ев. к. 1117 р. й у Мстисл. грамоті 1130 р., з'явилась із ранішої форми *язъ*, яка ще довго трималась (приблизно до XIV—XV ст.) поряд із формою *я*. Форму *язъ* (звичайно писалася вона *язь*) знає вже 1-й почерк Арх. ев. і цікаво, що завжди тільки після попереднього *и* (*и язъ*); лл. 7 (кілька раз), 17а, 18, 20а (3 р.), 21, 25а (2 р.) та ин. Її, між иншим, знаходимо й у згаданій Мстисл. грамоті. Відпад з цілком зрозуміла річ: часто вживані слова взагалі підпадають скороченню (пор. *бачиш* > *бач* > *ач*; в західніх говорах *а дивись* > *ади*).

Відношення ранішої сх.-слов'янської форми *язъ* до ст.-болгарської і н.-болгарської *азъ* таке саме, як і відношення між *ялн-* (*ялня*) і *алн-*. В старій і новій болгарській мові початкове *а* зостається без йотації. Своєю чергою форму *азъ* можна поставити у зв'язок з лат. *ego*, гр. *ἐγώ*. Таким чином праформою для всіх цих трьох форм було *eg-* || *og-*. У слов'янській формі, що в ній *з* і вказує на *g* (*g* середнепіднебінне), лише новою з'являється довгота: *а* не з *ǫ*, а з *ǭ*. Про це докладніше див. статтю акад. Ляпунова — Arch. f. sl. Phil., XXXIII.

Займенник 2-ої ос. *ти* з'явився з *ты* (а цей уже з *tu*). Ф.ф. род. одн. *мене, тебе, себе* давніші від рос. *меня, тебя, себя* (що виникли під впливом речівників, як *коня*); пор. ст.-сл. однакові ф.ф. *мене* і т. д. Ф. дав. і місц. *мені*, зам. сподіваної ф. *мні* (що зберігається, здається

¹⁾ Окрім того колись *хто* і *що* відрізнялись одне від одного, як слово чол. р. від слова сер. р.

лише в деяких західніх говорах) із *мънѣ*, дістала *е* після *м* з род. в. Діалектична форма *міні*, очевидно, з'явилась із *мені* в наслідок уподібнення *е* в першому складі до голосної другого складу¹⁾.

Ф.ф. дав. місц. *тобі, собі* < *тобѣ, собѣ*, що в них *о* заступило раніше *е* (під впливом ор. в.) ще за передісторичних часів, відзначають також мови великоруську (*тебе, себе* в літературній мові й у деяких діалектах — пізнішого походження), білоруську, а крім того, ще й зах.-слов'янські (за винятком словацької, про що доводилось нам уже говорити); у протилежність до зазначених мов, півд.-слов'янські мають *тебѣ, себѣ*. Цілком ясна річ, що ф.ф. *тобѣ, собѣ* мусять подибуватись уже в найстарших пам'ятниках XI в.

В західніх говорах поруч нових ф.ф. знах. відомі ще старі *мя, тѣя*, а в сполученні з дієсловом на всьому обширі української мови звичайно зберігається й *ся*.

§ 44. Відміна займенника *хто, що*.

Наз. хто, що	Знах. кого, що
Род. ко́го; чо́го	Ор. ким, чим
Дав. кому, чому	Місц. кім, чім, або кому, чому

Наз. *хто* < *кто* < *къто*; ф. ор. *ким* зам. сподіваної *цім* (із *цѣмь*) за аналогією до *чим(ь)*, а може й під впливом прикметників; *к* перенесено з інших відмінків.

В старій формі *что* — *ь* (як і *ѣ* в *къто*) було в слабому становищі і тому відпало, як почали зникати слабі глухі, а *что* змінилось на *што* (вже в пам'ятниках XII в.). Але на цій формі, що відзначає між іншим, сьогочасну російську мову, українська мова не спинилась; в ній під впливом інших відмінків *чого, чому* досить рано з'являється *ч* на місці *т*: *шчо* пишеться *що* (див. Смаль-Стоцький і Гартнер, Grammatik d. ruthenischen (ukrainischen) Sprache“, ст. 300)²⁾.

Варіанти місц. в. *кому, чому* — це власне ф.ф. дав. відм. Про це докладніше в розділі про прикметники.

§ 45. Відміна займенників-прикметників. В деклінації займенників-прикметників ми відрізняємо дві одміни — тверду й м'яжку. Зразком першої може бути *той, та, те*, зразком другої — *цей, ця, це*.

¹⁾ Третій варіант *міні* фонетичного походження: ненаголошене *е* змінилось тут на *и*, так само, як напр. в слові *весна*.

²⁾ Взаємний вплив наз. й род. в цьому займеннику і навіть повна заміна одного одним звичайна річ у слов'янських мовах. Напр. під впливом наз. *что* в ст.-слов'янській і в польській з'являється в род. нова форма *чѣсо* зам. *чесо*. А далі в польській мові ця форма *чѣсо* (> *сѣсо* > *со*) стала правити за форму наз. Те саме бачимо ми й у пам'ятниках сх.-слов'янських, а також у деяких великоруських говорах: *чѣго-то случилось* (див. Дурново, Очерк истории русск. языка, 1924, ст. 294). Інакше пояснення форми *що* дає Соболевський (Лекции по истории русского языка, ст. 108).

Однина

Чол. р. Сер. р. Ж. р.

Наз. той, цей, те, це, та, ця

Род. того, цього, тої, тії, тієї, цієї, цієї, цієї

Дав. тому, цьому, тій, цій

Знах. $\left\{ \begin{array}{l} \text{той, цей} \\ \text{того, цього} \end{array} \right.$ те, це, ту, цю

Ор. тим, цим, тою, тією, цею, цією

М. тім, тому, цім, цьому, тій, цій

Множина

для всіх родів

ті, ці,

тих, цих

тим, цим

ті, тих, ці, цих

тими, цими

тих, цих

Ми не будемо спинятись на тих формах, що перейшли від передісторичних часів без жадних змін, як *та, тому*, або відбивають тільки певні звукові зміни (*того* = *toho* < *togo*, *ту* < *тх*, *тою* з *тоь*, м. одн. ч. і с. р. *тім* < *томь*, род. одн. *тої* з *тоь*, дав.-місц. *тії* < *тои*), скажемо лише кілька слів про такі форми, що з'явилися нефонетичним шляхом.

Що до фф. наз. одн. ч. р. *той, цей* || *сей*, то вони з'явилися у наслідок з'єднання старих ф.ф. *тъ, съ* з *и*. А *тви, сь* > *той, сей*¹⁾.

У род. і ор. одн. ж. р. українська мова відзначається новими варіантами: *тії, тієї, ції, цієї* || *сії, сієї, тою, тією* й т. д. Перші варіанти *тії, ції* — *сії* з'явилися, на нашу думку, в наслідок заміни *о, е* (в *тої цей* — *сеї*) через *і*, що перенесено з дав. в. Складніша справа з поясненням варіантів *тієї, цієї* — *сієї*. Гадаємо, що до їх появи спричинилися такі форми, як *моєї*, але можлива також річ, що виникли вони в наслідок контамінації, спершу в м'яких зразках: схрещення фф. *цеї/сеї* й *ції/сії* дало існування новій формі *цієї*; а пізніше такі форми, як *цієї* — *сієї, всієї* викликали появу подібних форм і в твердих зразках: *тієї*. Приблизно так само можна пояснити й варіанти орудн. відмінку.

Займенна відміна, як побачимо далі, на слов'янському ґрунті відіграла важливу роль в появі так званого зложеного типу відміни прикметників, але й форми останньої віддячили за те і зробили вплив з свого боку на відміну займенників. Під цим впливом прикметників і з'являються такі форми займенника *той*, як ор. одн. ч. і с.р. *тим*, род., дав., ор. і місц. мн. всіх родів *тих, тим, тими, тих* зам. сподіваних *тім, тіх, тім, тіми, тіх* із *тѣмь, тѣхъ, тѣмъ* і т. д. Але на те, що колись існували форми *тѣмь, тѣхъ* і т. д. в предковій українській мові, вказує ф.ф. наз. мн. *ті* (з *тѣ*) зам. сподіваної *ти* < **ти* (чол. р.) або з *ты* (ж. р.)²⁾.

Що-до варіантів *цей* || *сеї*, ясно, що перший з них, хоч і більш поширений в українській мові, пізнішого походження: з'явився він з *отсеї*.

¹⁾ І по інших слов'янських мовах ми бачимо різні додатки до перших форм цього займенника: рос. *тот* з *тѣтъ*, поль. *ten*, то-що.

²⁾ Подібний процес відбувся й у російській мові: *те*.

До м'якої відміни займенників-прикметників належать також *весь* || *увесь, вся, все й він, вона, воно*. Особливістю першого буде заховання *і* з *ь* в усіх відмінках: ор. одн. *всім*, род. мн. *всіх* і т. д. Може підо впливом відмінків з *і* (< *ь*) з'явилась ф. наз. мн. *всі* (з *всь*, так само і в рос. мові); деякі мовознавці вбачають у цій формі старий знах. чол., або наз.-знах. ж. р. (див. Дурново, Очерк, ст. 296).

Із форм займенника *він, вона, воно* деякі потребують пояснень. Род. відм. ж. р. *її* < *єї* в наслідок асиміляції *е* наступному *ї*, а *єї* безпосередньо вийшло з праформи *єь*, що колись відзначала сх.-слов'янські й зах.-слов'янські мови. Третій варіант знах. одн. ж. р. *ню*, відомий західнім говорам.

Форма наз. мн. також тепер однакова для всіх трьох родів, але раніш всі три форми були різні: *они, они, она*. Варіанти з початковим *н*: *нього, ним, нім, них* і т. д. виникли в наслідок відокремлення кінцевого *п* в прийменниках *спп-, впп-, кпп-¹⁾*, яке й сполучилось із *їть, jeho*, і т. д., спершу в тих відмінках, що їх вимагали після себе зазначені прийменники, а потім перейшли й до інших відмінків.

В українських діалектах, здебільшого в півд.-західніх зустрічаються варіанти від м'яких зразків: *цего* || *сею, всею, цьому* || *сему, всему*, безумовно архаїчніші; *цього* || *сього*, то-що виникли за аналогією, як нам доводилось уже про це говорити.

Прикметники.

§ 46. Відміна прикметників. Як і в інших індо-європейських мовах, так само і за передісторичної доби слов'янських мов прикметники відмінялись так само, як і речівники. Але потім поряд із цією іменною відміною з'явився в мові старих слов'ян (а також і в мові предків балтійських народів) новий тип деклінації прикметників, а саме, так звана зложена їх відміна. Склалася вона із сполучення старих іменних форм прикметників з формами займенника *і, ja, je* (що їх, як відомо, пізніш заступили в наз. в. форми іншого займенника *онъ, она, оно* > укр. *він, вона, воно*). Ці праформи підпали різним змінам, фонетичним і морфологічним, що й призвели до сьогочасних українських форм.

Твердий зразок

Однина		Множина
Чол. р. Сер. р. Жін. р.		Для всіх родів
Наз.	старий, старе, стара	старі
Род.	старого, старої	старих
Дав.	старому, старій	старим
Знах.	{ старий старого} старе, стару	старі, старих

¹⁾ З них потім і утворились сьогочасні українські прийменники з (рос. *с*), *в/у*, *к*.

Ор.	старим,	старою	старими
М.	старім, старому,	старій	старих

М'ягкий зразок

	О д н и н а			М н о ж и н а
	Чол. р.	Сер. р.	Жін. р.	Для всіх родів
Наз.	синій,	сине,	синя	сині
Род.	синього,		синьої	синіх
Дав.	синьому,		синій	синім
Знах.	{ синій	сине,	синю	сині, синіх
	{ синього			
Ор.	синім,		синьою	синіми
М.	синім, синьому,		синій	синіх

Полягали зміни деклінації прикметників по-перше в скороченні другої частини в деяких формах. Так з'явилися старі ф.ф. род. одн. ж. р. *новыѣ* (півд.-сл. *новы-ѣ*), зам. *новы-ѣѣ* || *новы-ѣѣѣ*, дав. *новѣ-и* зам. *новѣ-ѣѣ*. Багато суперечок викликало питання про утворення фф. ор. одн. ч. і с. р., дав. і місц. мн. всіх родів, ор. мн. ж. р., дав.-ор. дв. ч. Частина мовознавців з'ясовує ці форми зам. сподіваних *новом-ім* < **новѣ/отѣ-ѣѣ* (ор. одн. ч.-с. рр.) і т. д. запозиченням *и* (*у*) з ор. мн. ч. і с. рр. *пону-ѣѣ*; а на Лескіна думку, джерело цього *и* треба шукати в род. мн., в якому *dobru-jichъ* фонетично з **dobrz-jichъ*. Значно простіш, здається нам, розв'язує питання проф. Ільїнський (Прасл. гр., ст. 459—460), який причину появи нових форм зазначених п'ятьох відмінків вбачає в морфологічному впливові відповідних відмінків займенника *кажѣ* і *сьѣѣ*.

Ясніше питання про походження ф.ф. род., дав. й місц. одн. всіх трьох родів і ор. одн. ж. р. Розвиваючись фонетичним шляхом, *нова-ѣѣ* повинно було-б дати або *novago* (в наслідок асиміляції *e* до *a*, звичайно після зникнення між ними *j*; таку форму маємо в ст.-слов'янських пам'ятниках), або *novego* (в наслідок регресивної асиміляції *a* до *e*, напр. в польській мові), але в сх.-слов'янських мовах під впливом займенника *того* з'являється новоутворення *нового*. Так само і в дав. ми могли-б чекати форми *новому* або *новему*, але за аналогією до *тому* вийшло *новому*. Той самий вплив викликав ф. род., дав. одн. ж. р. *новоѣ* (звідки сьогочасне *нової*), *новои*¹⁾ (>*новій*), нарешті ор. одн. ж. р. *новою*. Деякі з наведених форм зустрічаються вже в перших пам'ятниках: *святѣѣ мученицѣѣ* в Арх. ев. 1092 р., *врачебному* в Свят. Зб. 1073 р., *първому* в Святосл. Зб. 1076 р. Фф. род. ч. і с. рр. на *-ого* трапляються в пізніших пам'ятниках²⁾.

¹⁾ Отож *новій* не з *новѣѣѣ*, як думав проф. Кульбакін (Укр. яз., ст. 65), а з *новои*, на що вказують і північні говори, і порівняння з іншими сх.-слов'янськими мовами.

²⁾ Приклади род. на *-ого*, що їх подає Огієнко в „Курсе українск. языка“ (ст. 177) із Свят. Зб. 1076 р., виникли з непорозуміння; *единого, всьакого* — форми займенникової

Приклади подібного впливу займенника *той, та, те* на перелічені форми відомі й іншим слов'янським мовам (сербській, горішньолужицькій і почасти словінській) і через це ми й відносимо цей процес до передісторичньої епохи. Ще раніш, мабуть відбувся процес заміни ф. ор. одн. ж. р. *dobrą-ja* через *dobro-ja*, звідки укр. *доброю*. Про це свідчать найстарші пам'ятники різних слов'янських мов.

Уже, мабуть, на українському ґрунті підпали скороченню фф. наз. одн. ж. й с. р., знах. одн. ж. р. й наз. (знах.) мн. всіх родів; цьому сприяло зникнення *j* між голосними. Так з'явилась форма *нова, нове, нову, нові* (з **новы-ть*; звідси й півн.-українські форми наз. мн. на *-и*: *нови*).

В півн.-українському наріччі незалежно від наголосу, а в південних говорах тільки не під наголосом скорочується, як ми вже говорили, закінчення наз. чол. р. *-ий, -ій* > *-и, -і*: *сиви*, в півн. *черстві*. Нарешті в південних говорах скорочуються й ф.ф. дав.-місц. одн. ж. р: *на високі гори*.

Відрізняє українську мову від інших сх.-слов'янських мов уживання ф. дав. одн. прикметників (а також займенників і числівників, що відмінюються по родах) в значінні місц. в.: *в зеленому садку*. Відбивається воно вже в пам'ятниках XI в.: *о жестосрьдому Фараосу* в Словах Григор. Богослова.

До м'ягкого типу відміни прикметників відносяться прикметники з основами на *-н-*, при чім тут ми бачимо не тільки прикметники з давньою м'яккістю, як *синій, синя, сине*, але сюди починають переходити й колишні прикметники на *-ний, -ная, -ное*, як *народний* і т. д.¹⁾

Не в усіх відмінках м'якої деклінації прикметників м'якість заховалась фонетичним шляхом. Перед *е, и* мусить *н* ствердіти, і таким чином повинні були-б з'явитись форми: *синий, сине*, що ми й маємо по українських говорах в окремих прикладах. Але здебільшого знаходимо форми *синій, сине, синіх, синім* і т. д.; в них м'якість підтримується завдяки впливові інших форм (*синя, синього, синьої*). Так само змагає до одностайности українська мова й там, де виникли форми з твердістю. Вони впливають на ті форми, що в них повинна була-б залишитись м'якість, і таким чином прикметники з основами на *-н-* переходять до твердої деклінації. Ось чому ми й маємо в українській мові вагання що-до твердості й м'яккості деяких прикметників: *народний, народна, народне* й *народній, -ня, -не, східний, -а, -е* || *східній, -я, -е*.

деклінації, а приклад *малого* (76а) з'явився тому, що Огієнко не прочитав сам контексту, а переніс механічно помилку видавця Шимановського. Останній не відокремив слова *мало* від першого складу наступного слова *годьнъ*, і тому зам. *мало годьнъ єсть* у нього вийшло *малого / дьнъ єсть*. Знаком / відділюється текст двох рядків.

1) Прикметники з основами на шиплячі в наслідок їх ствердіння, перейшли до твердої відміни.

§ 47. Ступені порівняння прикметників. Форма вищого ступеня утворюється або за допомогою суфікса *-ш-* (*ір-ш-ий, ір-ш-а, ір-ш-е*), або *-іш-* (*весел-іш-ий, -іш-а, -іш-е*).

Суфікс *-ш-* пішов із *-jš-*. Безпосередніх слідів цього *j* не знаходимо в сьогочасній мові, бо та приголосна, що з'явилась із сполучення давньої приголосної з *j*, вкупі з наступним *ш* підпала різним фонетичним змінам, напр., *kras-jvš-ij* > *kraš-vš-* > *кращий* (пиш. *кращий*) в наслідок розподібнення другого *ш* до попереднього; *niž-jvš-* > *niž-vš-* > *нижчий*¹⁾. Іноді-ж у формах вищого ступеня з'являються новоутворення за аналогією; так під впливом *молодий* маємо *молодший*, під впливом *багатий* — *багатший*. Такого самого приблизно походження діалектичні форми, як *крпінкіший, яркіший*. Нефонетичним шляхом утворились і діалектичні варіанти *веселіщий, -ща, -ще*.

Суфікс *-іш-* не з'явився, мабуть, ані в наслідок скорочення двозвуку *-ій-* (з *-ій-*), як це гадав колись Соболевський, бо більшість говорів знає таке вкорочення лише в ненаголошених складах, ані в наслідок уподібнення *j* до наступної приголосної *ш*: *ійш* > *ішш*, потім *-іш-*, як міркував трохи пізніше той самий Соболевський (ЖМНПр., 1897), а перед ним ще Огоновський. Краще з'ясовувати оці форми контамінацією (схрещенням), з одного боку, старого суфікса вищого ступеня *-ійш-* із суфіксом якісних прикметників *-ес-*, як це робить проф. Ільїнський (Prace lingwist. ofiarow. J. Baud. de Courtenay, 1921, ст. 234 — 241).

Думка Г. А. Ільїнського подає нам привід тлумачити як наслідок (але вже другий) контамінації тою самого прикметникового суфікса *-ес-* (що, між иншим, зберігається в таких прикметниках, як *біл-ес-еньк-ий*)²⁾ із старим суфіксом вищого ступеня на *-ійш-* (> *іш-*) — новий український прикметниковий суфікс *-іс-іньк-* (*білісінський*), що його значіння досить близьке до значіння вищого ступеня прикметника: ним власне й визначається більший ступінь якості предмету.

Числівники.

§ 48. Відміна числівників. Числівники становлять цілу колекцію зразків різних типів деклінації.

Один, одна, одне (одно) відміняється на зразок займенників неособових твердих (напр., як *той, та, те*); *два, дві* в основі своїй відбиває колишні закінчення двоїни (*дѣва* для чол. р., *дѣвъ*—для ж. і сер. рр.). Однаково з *два, дві* відміняються числівники *три, чотири/чотири*; на такий самий зразок можуть відмінятись *п'ять, шість* і т. д., але в давнину деклінація цих числівників виявляла ще більше різноманітності: *триє* (чол. р.), *три* (ж. і с. рр.) відмінялось як множина речівників з пнями на *-і-, четьре/-и* — як множина консо-

¹⁾ Що-до правопису вищого ступеня прикметників у підручниках подається отаке правило: коли в корені *с*, тоді в вищому ступені пишеться *щ* (*кращий*, пор. *крас-ний, вищий* при *високий*); коли-ж у корені було *з*, то тоді пишемо *жс*: *нижчий, вужчий, ближчий*.

нантичних основ, нарешті, відмінювання числівників від *пять* до *десять* було подібне до відмінювання однини пнів ж. р. на *-і-*.

Сьогочасна відміна числівників в українській мові з'явилась в наслідок отаких змін. По-перше пень род.-місц. *дво-* (повна форма цього відмінку *двою*) перенесено до ор.-дав.; далі род. і місц. набули нове закінчення *-хъ* (*дво-хъ*) підо впливом *тръхъ*, але цьому сприяли, мабуть, ще форми прикметників та займенників (*двохъ старихъ, сихъ двоихъ* зам. *двою старыхъ, сихъ двою*); в дав. з'являється *-мь* (*двомь > двом*).

Значно міцніший був вплив форм числівника *два-дві* на дальші числівники й насамперед на деклінацію числівника *три*. Цей вплив виявився і в появі *о* (перед закінченням) замість сподіваного *е* (напр. в дав. **тремъ < трьмъ*), що не повинно було підлягати лабілізації, і в заміні старого закінчення орудн. (*трьми*) відповідним закінченням числівника *два-дві* (*трьома*). Форму род. в., що колись мала вигляд *трии*, заступила форма місц. *тръхъ*, яка пізніше завдяки зазначеному впливові *о* в формах числівника *два-дві* замінилась формою *трох*.

Під впливом відміни числівників *два, дві* — *три* почало відмінюватись *четыре*, що перейшло в українській мові в *чотирі* || *чотири*. Нове закінчення *і* || *и* цей числівник дістав за аналогією до наз. мн. речівників; а може ще до цього спричинився й числівник *три*. Того самого впливу з боку форм числівників *два-три* зазнали, нарешті, і дальші числівники, починаючи від *п'ять* і кінчаючи *трицять* (*п'ятьох, п'ятьом* і т. д.), але поруч з цим заховується й старий тип відміни (*п'яти* і т. д.). Зазначене з'явище відбивається, здається, в пізніших пам'ятниках; кілька прикладів наводить Назаревський із ев. 1581 р.: *з десетма, з дваццатма*. Форма *сорок*, що її знають обидві інші сх.-слов'янські мови, з'явилась із *сърѣхота*. Від *сорок*, так само як і від *дев'яносто, сто* род. кінчається на *-а* (слід того, що ці числівники з формального боку належали до категорії слів сер. р. на *-о-*), але здебільшого ці числівники вже не відмінюються. *Тисяча* зберегає старий тип відміни на зразок слів ж. р. на *-а* (*тисячі* й т. д.), але поряд із цим ми бачимо в західніх говорах нові форми типу на *-і-*: наз. *тисяч* (у Франка в „Каменярах“: „*тисяч молотів о камінь зауло*“), ор. *тисяччю* (*засяе тисяччю вогнів*, в перекладі Інтернаціоналу Вороного).

II. Кон'югація.

§ 49. Вступні уваги. Під дієсловом об'єднуються різні категорії слів, що мають відзнаки особи, числа, часу й способу.

Дієслівні форми ми поділяємо на особові і неособові чи іменні, до яких відносяться дієприкметники, дієприслівники й інфінітив або дієменник, інакше ще неозначений спосіб, що власне вже не буде

формою, бо не виявляє жадної здатності до будь-якої зміни¹⁾. Був раніш у слов'янських мовах ще досягальний спосіб, або так званий супін.

Що-до морфологічного складу дієслівних форм, то справа ускладнюється тим, що в слов'янських мовах і з'окрема в українській ми маємо дві основи: теперішнього часу (*пиш-е: пиш-е-ш*) і інфінітиву чи дійменника (*пис-а: пис-а-ти*). Іноді ці основи бувають однакові (напр., *мол-и: мол-и-ш, мол-и-ти*), але частіш вони відрізняються.

Надаючи більше значіння тій чи іншій основі, мовознавці подають і відповідну класифікацію дієслів. Згідно з Лескіном, Кульбакіном, Ільїнським, то-що, ми будемо притримуватись розподілу дієслів по основах теперішнього часу.

До I кл. в цій системі належать дієслова з основою теп. ч. на *е/о*: ст.-сл. *нес-ѣ, нес-е-ши*, укр. *нес-у, нес-е-ш*²⁾, до II — з основами на *пе/по*: *двинѣ, двинеш*, до III — з основами на *је/јо*: *знаѣ, знаєши*, укр., рос. *знаю, знаєш, знаєшь*, до IV — з осн. на *і*: *хвалѣ, хвал-и-ши, хвалю, хвалиш*³⁾, і нарешті до V класи — з основами без тематичної голосної, тоб-то з такими, що безпосередньо сполучались із особовими закінченнями: *дад-мь, дад-си, дад-тѣ/ть* і т. д., що з них, в наслідок різних фонетичних змін, з'являється, напр., в українській мові *дам, даси, дасть* і т. д. Зважаючи на те, що суфікси другої й третьої кінчаться на те-ж саме *у || е* (за індо-європейського періоду *о || е*), що й у I класі, автори шкільних підручників української й російської мов спрощують класифікацію дієслів і перші три класи зводять до першої кон'югації, четвертий — до другої⁴⁾. Це буває доцільно у шкільних підручниках, але нам в історії дієслова, з'ясовуючи, прим., форми вольового способу чи дієприкметника тепер. ч., треба буде відрізнявати окремі класи першої кон'югації⁵⁾.

§ 50. Особові форми. Прямий спосіб. *Форми минулого часу.* Насамперед треба сказати, що в українській мові, як і в більшості слов'янських мов, зникли зовсім прості форми минулого часу — аористу

1) З погляду формальної граматики (див., напр., Будде, Вопросы методологии русск. языкознания), дієприкметникові належить місце в відділі прикметників, дієприслівникові в відділі прислівників, а інфінітив чи дійменник, з огляду на його здатність бути в реченні підметом або додатком речівниковим, можна вважати за категорію, близьку до речивників.

2) В наслідок того, що в 1-й ос. одн. й 3-й ос. мн. *о* в сполученні з наступною приголосною змінилось на *ѣ*, в ст.-слов'янській мові й узагалі за давнього періоду інших слов'янських мов чергування *е/о* відбивається як *е/ѣ*, а його продовженням у сх.-слов'янських мовах буде чергування *е/у*: *нес-е-ш, нес-у*.

3) В слов'янських мовах в 1-й ос. одн. й 3-й мн. з певних причин з'являється *-ѣ*, а в сх.-слов'янських мовах *-ю*.

4) Класу V розглядають часто як окрему категорію під назвою архаїчних дієслів.

5) Між іншим, значну частину півн.-українських говорів відрізує ізоглоса характерного для півд.-білоруських діалектів з'явища, а саме форми 1-ї особи мн. з голосною *-о-* перед закінченням. Далеко на південь від Прип'яті (в Тонежі, Милашевичах, Кормі та інш.) ми знаходимо *будом, ідом*.

й імперфекта, що починає відбиватись уже в перших пам'ятниках письменства.

Деякі сумнівні рештки аориста в сьогочасних українських говорах перелічує Гнатюк (Зап. Н. Т-ва у Львові, т. 64). Чималу кількість прикладів так званого простого аориста (надто в 3 ос. мн. *приду, иду*) акад. Ляпунов вважає за відбиття живої мови переписувачів.

Зложена форма перфекта збереглась, але дійшла вона до наших часів не в своєму первісному вигляді. Раніш вона складалась із теперішнього часу допоміжного дієслова *быти* і діеприкетника на *-лѣ, -ла, -ло* (який відмінювався лише по родах і числах): *я ѳемь читалѣ, -ла, -ло, ты ѳеси читалѣ* і т. д., *онѣ ѳеть чишалѣ* і т. д., але вже в найстаріших пам'ятниках пропускається дієсл. *ѳемь, ѳеси* і т. д. Спершу почали вживати без допоміжного дієслова форм 3 ос.¹⁾ (в Святосл. Зб., потім в написі на Тмутороканському камені *Гльбѣ князь тѣрилѣ море по леду*), але незабаром стали з'являтись без дієслова *ѳемь, ѳеси* й форми інших осіб. Так, у Мстисл. грам. 1130 р. читаємо: *язѣ далѣ рукою своєю*. Поруч з новими формами старі зложені трапляються в пам'ятниках ще довго, подибуємо їх навіть ще й у XIV в. Із сьогочасних форм минулого часу додаткових пояснень вимагає ф. 1 ос. одн. ч. р. Як нам доводилось уже говорити, в зам. *л* виникає тут не фонетичним шляхом (бо тоді ми оцю заміну мали-б і в інших категоріях, напр., в речівниках: **стів* зам. *стіл*)²⁾, але чисто морфологічним, а саме в наслідок впливу діеприкетника минул. ч. на *-вѣ, -вѣши* (який відмінювався й по відмінках). Проте ми не можемо погодитись із акад. Кримським, який (Укр. гр., I, ст. 90 і д., Нариси, ст. 105) розглянуті форми цілком ототожнює із старими формами діеприкетника на *-вѣ*. Проти цієї думки промовляє заховання *л* у ф.ф. жін. і сер. рр.

Більш-менш певні приклади заміни форми на *-лѣ* формою на *-вѣ* подибуємо в грам. XIV в.

Крім звичайної ф. мин. ч., що з'явилась із колишньої форми перфекта, українська мова знає ще форму давноминулого часу, що здебільшого визначає подію, яка відбулась раніше від другої минулої події: *я вже був це зробив, коли він прийшов*, або взагалі подію, що давно відбулася³⁾.

Сьогочасні українські форми давноминулого часу, що також з'явилися у-наслідок пропуску *ѳемь, ѳеси*, з'являються вперше в пам'ятниках XIV в.⁴⁾.

Теперішній час. Зразки 1-ої кон'югації: *я нес-у, ти нес-еш; він, вона,*

1) Порівн. хоч-би польську мову, де знаходимо *pisatem < pisatѣ jesmь, pisatѣs < pisatѣ jesi*, але *pisat, -ta, -to* в 3 ос.

2) Це ми й маємо в сербській мові *soko < сокоо < соколѣ, бео < бѣлѣ*.

3) Знала цю форму й російська мова, в якій вона зберегається в таких виразах, як *жил-был*, або в таких зворотах, як *посеял было* з невідмінним уже словом *было*.

4) Стара українська мова, як і інші слов'янські мови, знала ще форми іншого типу: *читалѣ, -ла, -ло бяхѣ, бяхе < бѣхѣ, бѣхше* і т. д.

воно *нес-е*, ми *нес-е-м(о)*, ви *нес-е-те*, вони *нес-у-ть*; я *знаю*, ти *знаєш*, він, вона, воно *знає*, ми *знаєм(о)*, ви *знаєте*, вони *знають*.

Зразки 2-ї кон'югації: я *хвалю*, ти *хвалиши*, він, вона, воно *хвалить*, ми *хвалим(о)*, ви *хвалите*, вони *хвалять*.

Зразки нетематичних дієслів: я *їм*, ти *їси*, він, вона, воно *їсть*, ми *їмо*, ви *їсте*, вони *їдять*.

Що-до зміни основ треба ось що зауважити. В дієсловах з основами на заднепіднебінні переносяться шиплячі також і в формі, де *г, к, х* знаходяться перед *у*: під впливом *печеш(ь)*, *можеш(ь)*, *пече* й т. д. маємо *печу*, *можу*¹⁾.

Зберігаються в українській мові деякі старі основи теперішнього часу, що в інших слов'янських мовах замінилися за аналогією основами інфінітива: *дму*, *дмеш*, *дме* й т. д. < *дѣму*, *-еш*, *-е*. Захуває цю основу й білоруська мова.

Що-до флексій теперішнього часу, то справа стоїть так. Закінчення 1-ї особи одн. *-у*, *-ю* цілком відповідає старо- і праслов'янським *-ж*, *-ѣ*; *-м* в рештках нетематичних дієслів походить від *-тъ*.

В 2-й особі одн. тематичних дієслів *-ш* з „праслов'янського“ *-šь*, поряд з яким в ст.-слов'янській мові знаходимо другий варіант *-ši*. Під впливом ст.-слов'янських оригіналів у ст.-українських пам'ятниках довгий час трималось *-ши*; *-шь* з'являється лише в XII—XIII в.— в Виголекс. збірн., Арх. Ліствиці. Закінчення 2-ї особи нетематичних дієслів *-си*.

В 3-й ос. одн. перша кон'югація відрізняється від другої відсутністю флексії: *бер-е*, *купу-е*, *зна-є*; а в другій кон'югації і в нетематичних дієсловах у більшості говорів *-т* м'яжке з колишнього *-тъ*.

Це старе *-тъ* спершу було відзнакою лише нетематичних дієслів, але в більшості сх.-слов'янських діалектів воно перейшло й до тематичних дієслів. Це *-тъ* в 3-й ос. одн. й множ. відзначало мову пам'ятників так званої руської редакції від мови ст.-слов'янської.

В українській і білоруській мовах та в деяких говорах великоруських це закінчення *-тъ* знаходимо лише в IV кл. (тоб-то в другій кон'югації: *сид-и-тъ*), а в дієсловах перших трьох клас (1-ї кон'югації) зосталась стара форма без закінчення: *бер-е*. Ото-ж, ясна річ, що приклади її мусять зустрічатись уже в пам'ятниках XI в.: *лѣ*, *нариче*, *нарицає* в Свят. Зб. 1073 р., *нѣ* в Арх. ев. Так само і в пізніших пам'ятниках (напр., в Арх. Ліств., пор. РФВ., XII) без закінчення знаходимо лише дієслова першої кон'югації. Але були й ст.-українські говори, що в них *-тъ* перенесено було й на першу кон'югацію: *нес-е-тъ*; їх колишне існування в живій мові стверджується зміною *е* на *ѣ* в цьому закінченні в гал.-волинських пам'ятниках (*будѣтъ*). Слідів цих говорів ми тепер уже не знаходимо.

Деякі сьогочасні українські діалекти знають як-раз протилежного

1) З тієї-ж причини з'являються й форми вольового способу як *печи*, *стережи*.

характеру з'явище. Коли наголос не стоїть на закінченні, то тоді під впливом першої кон'югації з'являються такі форми 3-ї ос. другої кон'югації як *хóде, рóбе*. Ці діалектизми іноді можна зустріти навіть у літературній мові¹⁾.

Нарешті треба згадати ще про те, що в західніх говорах закінчення розглянутої форми (а також 3 ос. мн. й 2 ос. воль. сп.) ствердли: *сидит, сидят*.

В 1-й ос. множ. маємо варіанти *-мо* й *-м*, у лемків *-ме*. Приклади першого закінчення акад. Кримський (Нариси, ст. 104) знаходить у пам'ятниках XII в. (*прѣдвступаѣмо* в Усп. Зб.)²⁾.

Закінчення другої особи *-те* й 3-ї ос. мн. *-уть, -ють* (для 1-ої кон'югації) і *-ать, -ять* (для 2-ої), що з'явилися із передісторичних праформ *-te, -qti, -eti*, не потребують особливих пояснень. Про західні форми 3 ос. на *-т* тверде ми вже говорили.

В старій українській мові були ще форми двоїни, але в XIII в. вони зникли.

Майбутній час. В українській мові, як і в інших слов'янських, у значінні майбутнього часу від доконаних дієслів уживається стара форма теперішнього часу: *я напишу, ти напишеш* і т. д., *я зроблю, ти зробиш* і т. д.

Для недоконаних дієслів є дві форми: одна складається з допоміжного дієслова *буду, будеш, буде* + інфінітив: *я буду писати, ти будеш писати, він, вона, воно буде писати, ми будемо писати, ви будете писати, вони будуть писати*; друга (*писати-му, писати-меш, писати-ме, писати-мемо, писати-мете, писати-муть*) також з'явилася унаслідок сполучення інфінітива *писати* з допоміжним дієсловом *иму, имеш, име*.

За перехідну стадію до цих останніх форм акад. Кримський (Нариси, ст. 104—105) вважає приклади сполучення дієйменника з *имать, имаши* й т. д. *из'ѣдати мать* в Черніг. Ліств. XII в.

Цікавий довід того, що в живій мові могли існувати останні форми, ми знайшли в півд.-білоруському говорі Калинковичів (в 10 в. від Мозиря, тоб-то трохи не на самій межі з українською мовою). Там при формах будучого часу однини *рабіцьму, рабіцьмеш, рабіцьме* форми множини утворюються від дієслова *имать*: *рабіцьмам, рабіцьмаце, рабіцьмуць*.

Вольовий спосіб. В українській мові заховуються отакі форми: 2-ї ос. одн., 1-ї й 2-ї мн. *бери, берім(о), берить; хвали, хвалім(о), хвалить; лягай, лягаймо, лягайте*³⁾.

Важливою особливістю форм вольов. сп. в українській мові (а

¹⁾ Трохи інакше пояснює ці форми проф. Дурново — Очерк истории русского языка, ст. 345.

²⁾ Закінчення *-мо* знає ще сербська, словінська, словацька мова й півд.-білоруське наріччя, *-ме* — чеська й говори болгарської мови.

³⁾ В значінні вольов. спос. 3 ос. вживаються сполучення *нехай (хай, най)* з тепер. чи буд. ч.: *нехай він робить, зробіть*.

також і в сусідній білоруській) є заміна колишнього *и* перед закінченням *-мъ, -мо, -те* в формах множини дієслів III й IV класи через *ь*, з якого вийшло *і* в південному наріччі й двозвук у північному. В наслідок цього процесу, що виник підо впливом дієслів I-ої й II-ої класи, ми маємо тепер *пишім(о), пишіть, хвалім(о), хваліть*, (з *пишьмъ, -мо, -те, хвалъмъ, -мо, -те*) зам. сподіваних *пишим(о), пишить, хвалим(о), хвалить*. Це відбивається вже в пам'ятниках XII—XIII вв.: *не хвалѣтєся* в Христиноп. апост., *простѣте* в Гал. ев. 1266—1301 р. Декілька прикладів *ь* перед закінченням в 2 ос. дієсл. III кл. знаходимо вже в Арх. ев.: *плачѣте, заколѣте*.

Другу важливу особливість українських форм вольов. сп. становить закінчення *т'* (пишеться *-ть*, на заході чуємо *т* тверде) замість *-те*. Деякі мовознавці вбачають у цьому закінченні наслідок чи відпаду *-е* чи скорочення; акад. Смаль-Стоцький (Gr. d. ruthen. Spr., § 9) з'ясовував його впливом аналогії з боку форми 1-ої ос. множ. без *-о* (*пишім*); як-що заховувалось *-мо* в 1-ій ос. мн. *ілянъмо*, то зоставалось *-те* й у 2-й ос. (*ілянъте*).

Нарешті останніми часами досить сміливу думку висловив проф. Ільїнський (в ст. „Zur Geschichte des Imperativs im Kleinruss.“ — Zeitschr. f. sl. Phil. II, ст. 126—133). Він гадає, що тут *-е* замінилось через *ь* (ще тоді, коли жили глухі) підо впливом форм інфінітива на *-ть*, що значно ширше були розповсюджені в ст.-українській мові, ніж у сьогочасній. Це схрещування відбулось раніше у дієсловах IV кл., ще тоді, коли тут перед закінченням було не *ь*, а *и*; таким чином з'явилось *хваліть*, а пізніше аналогія поклала початок і таким формам як *берѣть* зам. *берѣте*¹⁾.

Проте нам усе-таки здається правильнішим погляд тих, хто вважає сьогочасні форми 2-ої ос. множ. воль. спос. за наслідок вкорочення. Форми вольов. спос. в різних мовах взагалі підпадають різним скороченням. В українській мові, як і в інших слов'янських мовах, як відомо, скоротилось ненаголошене кінцеве *-и* в 2 ос. одн., і таким чином з'явилися такі форми як *радѣ, станѣ, ляжай*, а підо впливом цієї форми й у множині: *радѣмо, радѣте* й т. д. Але коли наголос стояв на цьому *-и* (в множині *ь*): *беріу, берѣм(о), берѣте*, то тоді вкоротився в множині останній склад; так виникли форми *берім* (яка частіш вживається, ніж *берімо*), *беріть*.

А подвійне вкорочення в формах з ненаголошеним закінченням було неможливе, бо тоді утворились-би в кінці слова сполучення приголосних (*станѣм, станѣть*), яких українська мова намагається уникнути. Ось яким чином виникли ті паралелі (*ілянъмо, ілянъте* при *берім, беріть*), що їм інакше пояснення дав акад. Смаль-Стоцький.

Відпад *-е* в 2-ій ос. мн. воль. сп. відбувся значно раніш у пам'ятниках, ніж це здавалось було акад. Кримському; вже в Добр. ев. знаходимо такі приклади як *вопросить, не пѣцѣтєся, не идѣть, на-*

¹⁾ Синтаксичною підставою для такої контамінації, на проф. Ільїнського думку, була здатність дійменника виконувати ролю вольов. сп.: пор. рос. *встать! молчат!*

учиться; подібні приклади подибуємо й у Типогр. єв. XII в., в Ірмол. Григор., в Віденськ. Окт. і в єв. 1266 р. Не такі певні приклади з Євсев. єв. 1283 р. (наведені в Голоскевича), бо в цьому пам'ятнику *ь* і *е* взагалі змішуються одне з одним¹).

Ще деякі уваги до вольового способу. Від *їсти* — *їж*, *їжмо*, *їжте*, від *дати* — новоутворення *дай*, *-мо*, *-те*, від *бути* — *будь*, *-мо*, *-те*. Про форму *печи*, *бережи* ми вже говорили.

Можливий спосіб. Форма тепер. ч. можлив. спос. (*я зробив би*, *-ла-б*, *ти зробив-би...*) утворилась із сполучення ф. мин. ч. з колишньою формою допоміжного дієслова 2-ї й 3-ї ос. одн. *бы*. Ця форма починає заступати інші форми (1-ї одн. *быхъ*, 1-ї, 2-ї й 3-ї ос. мн. *быхомъ*, *бысте*, *быша*) вже в XIII в. Сьогочасна українська мова знає ще й форму минул. ч. можливого чи умовного способу: *я був-би зробив*, *була-б зробила* й т. д.

§ 51. Неособові форми. Дієйменник, або неозначений спосіб (інфінітив) ще з давніх передісторичних часів мав два закінчення *-ti* й *-tb*. Що-до свого походження, то перший варіант — це є закам'яніла форма місцев. одн. речівника з основою на *-i-*, а другий — це форма знах. одн.²). Перша форма в різних слов'янських мовах, а серед них і в українській (старій і сьогочасній) більш поширена й тому форми на *-ть* рідко трапляються в ст.-українських пам'ятниках (один приклад знаходимо в Арх. єв., трохи більше прикладів в Добрил. єв.). Коли наголос на закінченні, тоді в сьогочасній українській мові завжди *-ти*, а не *-ть* (*нести*).

Від дієслів з корінем на *г*, *к* (*нек-у*, *мог-у*) в сх.-слов'янських мовах форми дієйменника повинні-би кінчатись на *-чи/-ць* (*печи/-ь*, *мочи/-ь*), але в сьогочасній українській мові ми маємо новоутворення під впливом інших форм: *сікти*, *пекти*, *могти*.

В ст.-українських пам'ятниках уже з XI в. дієйменник починає вживатись зам. супіну (досягального способу).

Дієприкметники. В передісторичній мові були чотири форми дієприкметників: тепер. ч. (чол. і сер. р.р. *несы*, *моля* й ж. р. *несучи*, *молячи*) і минул. ч. (ч. й с. р.р. *несъ*, *писавъ*, ж. р. *несъ-ши*, *писавъ-ши*) діяльного стану і тепер. ч. (*несомъ*, *-ый*, *несома*, *-я*, *несома*, *-е*) й минул. ч. (*несень*, *-ый*, *несена*, *-я*, *несено*, *-е*) страдального стану. Але потім ці форми підпали отаким змінам. Насамперед в сх.-слов'янських й зах.-слов'янських мовах дієприкметники тепер. ч. перших двох клас під впливом дієслів III й IV класи набули нове

¹) Що-правда, в деяких із перелічених пам'ятників знаходимо *-ть* зам. *-те* й у 2 ос. мн. теп. ч., але в даному разі ми, очевидножки, маємо перед собою чисто графічне з'явище, що виникло під впливом форм вольового способу (див. статтю Ільїнського — Zeitschr. f. sl. Phil. II, ст. 13).

²) Див. Кульбакін, Др.-церк.-слав. яз.³. ст. 165, Ільїнський, Прасл. грамм. § 303; інакше Гуер, Slov. deklin. jmenná і Вондрак, Vergl. sláv. Gr. I, 62, II, 172.

закінчення *-л*, що перейшло в *-я* (*-а*): *неся, река*. Приклади цього знаходимо вже в пам'ятниках XI в. (*река* в Святосл. Зб. 1073 р.). Далі в сх.-слов'янських мовах починає помалу порушуватись синтаксичний зв'язок дієприкметників тепер. ч. (а також і минулого) діяльного стану з речівниками; вони перестають відмінятись і таким чином з колишніх дієприкметників з'явилися сьогочасні невідмінні дієприслівники, причому з формального боку оці дієприслівники тепер. ч. (*кажучи, сидячи*) і минулого (*підши, казавши*) становлять певно чи ф. наз. одн. ж. р., чи спільну ф. наз. мн. всіх родів (з *-и* зам. старого *-е*)¹).

Але поруч з новоутвореними дієприслівниками тепер. і мин. ч. діяльного стану заховались в українській мові й старі ф.ф. дієприкметників теп. й мин. часів: *пекучий, -а, -е, померший, -а, -е*. Особливо багато перших. Ці форми деякі мовознавці вважають за звичайні прикметники; базуючись на тому, що народні українські говори (а так само і великоруські, і білоруські) втратили здатність утворювати дієприкметники, забороняють робити це й у літературній мові²). Так само забороняють уживати дієприкметників страд. ст. на *-мый, -мо, -ме*, що теж зникли в українській мові, зоставивши після себе сліди в кількох прикметниках на *-мий* (*знайомий, -ма, -ме, видимий, -ма, -ме*).

Але жадна літературна мова не може перебути без дієприкметникових форм³) і через те й українська літературна мова виробила різні способи утворювати дієприкметники, бодай прикметники дієслівного походження, але в усякому разі таких форм, що виконують роль дієприкметників. Так, напр., дієприкметники минул. ч. діяльн. стану на *-(в)ший, -(в)ша, -(в)ше*, що зникли в українській мові, вона до деякої міри замінює прикметниками дієслівного походження на *-лий, -ла, -ле*. Кажу — до деякої міри, бо ще Потебня вказав на те, що ці прикметники утворюються від дієслів, „недопускающих прямого объекта“ (Из запис. по русск. гр., II, ст. 234), тоб-то від дієслів не-діяльного стану. Не можна сказати *побилий* (від *побити*), *прочиталий*.

Замість форм дієприкметників тепер. ч. страд. ст. вживають дієприкметників мин. ч. від недокоханих дієслів: *записуваний*.

Зовсім инакше стоїть справа з дієприкметниками діяльн. ст. тепер. ч. Цікаво тут насамперед, що прикметників на *-чий*, які походять від відповідних дієприкметників теп. ч., заховалось значно більш (*пекучий, ревучий, терплячий*). Очевидно, потреба в утворенні цих дієприкметників була велика. Але вона не припинилась і за пізніших часів. Задовольнити її допомагає літературна мова. Чи

¹) Заховалось лише кілька прикладів старої ф. чол. й сер. р. рр. одн. дієприкм. тепер. ч.: *мога, ходя*. Заховуються вони і в білоруській мові (*загодзя*).

²) Напр., О. Курило, Уваги до сучасн. укр. літ. мови³, ст. 9 й наст.

³) Напр., російська, що вживає форми на *-чий*, якої народні говори не знають, чи білоруська, що так само вживає ф. на *-чий*.

багато знайдеться тепер селян, що не вживали-б таких слів та зворотів, як *співчуваючий радянській владі, працюючий люд, існуючий лад, пануюча класа*, то-що. Слово *пануючий* попало навіть до академічного російсько-українського словника (див. s. v. *господствующий*). І в літературній мові діеприкетники на *-чий* зустрічаються в значно більшій кількості, ніж гадають. Рясні приклади цієї форми подибуємо вже в грамотах XV—XVI вв. (див. Огієнко, Курс укр. яз., ст. 219). Ще більше цих форм у мові письменників XVII ст. (Ант. Радивиловського, Дмитра Ростовського, Памви Беринди, Захар. Копистенського, то-що) і XVIII-го (Сковороди та ин.). Ясно, що всі приклади з зазначених століть не можна з'ясовувати російським впливом. Далі, діеприкетники тепер. часу на *-чий* ми раз-у-раз зустрічаємо в письменників XIX й XX вв. — у Котляревського, Куліша, Квітки-Основ'яненка, М. Вовчка (див. Равлюк, Діеприкетн. і діеприслівн. в укр. мові, 1912), у таких добрих знавців української мови, як Панас Мирний, Нечуй-Левицький, Васильченко, Л. Українка, Модест Левицький, Черкасенко, часто-густо в Коцюбинського, Винниченка та галичан — Франка, Яцкова, надто в Кобилянської, у новіших революційних письменників — у небіжчика Чумака, М. Семенка, В. Гжицького, Копиленка, Блакитного, Коцюби, Коряка, Хвильового, навіть у Йогансена (див. статтю Цебенка — Червоний Шлях, 1925, ч. 4). Нарешті не обходяться без них і вчені і що найцікавіш — навіть мовознавці — акад. Кримський, Є. К. Тимченко, Німчинов, то-що¹⁾.

І не має значіння закид ворогів цієї форми, що ці форми на *-чий* в літературній мові з'являються звичайними прикетниками — бо це твердження з погляду формальної граматики чистісінька тавтологія. А те, що ніби-то в цих формах не відчувається категорія часу, стоїть у звязку з поширеним значінням самого теперішнього часу: *він співає добре* (не тільки сьогодні, а взагалі — визначає постійну властивість), *він їде завтра до Київа* (майбутній час), *ось я йому й кажу* (минулий час).

Збереглись вповні в українській мові діеприкетники минул. часу страд. ст. з суфіксом *-н-* і *-т-*: *писаний, -а, -е, третий, -а, -е*.

¹⁾ Докладніш про це в моїй статті: „Уваги до діеприкетників в укр. мові“, що надрукована в II вип. Вісн. Одеськ. Ком. Краєзн.

ІСТОРИЧНА ХРЕСТОМАТІЯ.

1. Із Святославого Збірника 1073 р.¹⁾

Л. 36. Въпросъ аште кѣто съгрѣшивъ покається и пакы въ грѣхы въпадъ бжде ли покаѣннїе то и труды ты погубилъ · паче же аще по грѣсѣ умърлъ бждеть: — Отвѣтъ: По сихъ божьскыи иезекииль рече · егда обрататся правдѣннїи отъ правды своєѣ · и сѣтворятъ бесправдыє по всѣмъ безаконїемъ · ꙗже сѣтвори безаконникъ то всѣ правды ꙗго ꙗже сѣтвори не помануть сѣ · въ паденїи ꙗго ꙗко же прѣже паде.

2. Із Святославого Збірника 1076 р.

Л. 235. ꙗко ни єдина єсть сѣпона могуща намъ запѣти въ мѣтвѣ · аще трезвуютъ. ꙗко бо мѣсто требуютъ или время · всѣмъ мѣсто и время ключимо єсть намъ къ таковѣи молитвѣ · послушай пакы самого учителя (sic) вселенѣи гл҃юща · на всѣакомъ мѣстѣ въздѣюще прѣподобнѣи руцѣ · безъ гнѣва и бес помышлєнїѣ · аще помыслъ имаша чистъ отъ нелѣпныхъ похотїи · аще на тѣрзѣ ꙗси · аще въ дому аще на пути аще на тѣржици прѣстонщи · аще въ мори · аще въ гостиньници · аще на дѣлѣ ꙗси стоѣ · аще кѣде любо ꙗси · можеша ба призвати · и получиши прошенїе.

3. Із Архангельської євангелїї 1092 р.

1-й почерк. **Л. 25а.** Рече г҃ь своимъ оученикомъ. всѣмъ же исповѣсть ма предъ чл҃вкы. исповѣмъ и ꙗзъ предъ оцѣмъ моимъ же єсть на нбсѣхъ · а же ѿ[т]вѣржетъ сѣ мене предъ чл҃вкы · ѿ[т]вѣргоу сѣ ꙗго и ꙗзъ прѣдъ оцѣмъ моимъ же єсть на нбсѣхъ.

Л. 40а. Въ оно [в] исходѣщю їсви ѿ[т] єрихона · по немъ идоу народи · и се дѣва слѣпнѣца сѣдаща при поутї. и слышавъша ꙗко їсѣ мимоходитъ възъѣиста гл҃юща помилоуи ны ги сѣбу двѣвѣ. народи же запрѣщахоу има оумѣлчати.

Л. 44а—45. Сѣбѣраша всѣ ꙗже обрѣтоу злыѣ же и добрыѣ. и испѣлниша бракъ възлежачїихъ. въшѣдъ же ц[с]рь · видѣ ѿ[т] въз-

¹⁾ З технічних причин пропущено всякі значки над рядками і винесено в рядок усі букви, що над рядками — тоді їх узято в клямри []; голі титли не розкрито.

лежащихъ · видѣ тоу члвка · не обълчена въ одѣниє брачнѡе · гла іемоу друже како въниде сѣмо. не имыи одѣниа брачнааго. онъ же оумълча. тѣгда рече ꙗ[с]рѣ слоугамъ. сѣвзавѣше іемоу роуцѣ и нозѣ възъмѣте и възврѣте и въ тѣмоу кромѣшнюю · тоу боудеть плачь и скръжьтѣ зѣбомъ¹⁾. мѣнози бо соуть зѣваніи мало же избранныхъ.

2-й почерк. Л 78. Гла іемоу Филипъ · приди и вижь. видѣ (тут дві літери, що їх не можна розібрати) же Іс наанаила · идоуща къ собѣ · гла іемъ се въистиноу илитѣниъ · въ нѣмъ же лъсти нѣ. гла іемоу наанаилъ. како мѣ знаєши · ѿ[т]вѣща Іс и рече іемоу · преже даже не вѣгласи тебе Филипъ соуща подѣ смоковію видѣхъ тѣ. ѿ[т]вѣща нафанаилъ и гла іемоу. равви ты іеси снѣ бѣжи. ты іеси прѣ излѣвъ.

4. Грамота Мстислава Володимировича 1130 р.

Се азъ мѣстиславъ володимиръ снѣ дѣржа роусьскоу землю въ своє кнѣзєниє повелѣлъ іемъ сноу своємоу всеволоду ѿдати боуицѣ стмоу георгиеви съ данію и съ вирами и съ продажами и вено воское даже которыи кнѣзъ по моємъ кнѣзєнии почьнетъ хотѣти ѿ[т]ати оу стго георгия. а бѣ боуди за тѣмъ и сталъ бѣа и тѣ стыи георгии. оу него то ѿтимаєтъ. и ты игоумене исаиє. и вы братиѣ. донєлѣ же сѣ миръ състоить. молитє ба за мѣ и за моѣ дѣти. кто сѣ изоѿстанеть въ монастыри. то вы тѣмъ дѣлѣжни іестє молити за ны ба и при животѣ. и въ сѣмьрти. а къзъ далъ роукою своєю. и осеньниє полюдиє даровнѡе полъ третиа десѣте гривнѣ стмоу же георгиеви. а се к всеволодъ далъ іемъ блюдо серебряно въ л гривнъ серебра. стмоу же георгиеви велѣлъ іемъ бити въ нѣ на ѿбѣдѣ коли игоуменъ ѿбѣдаєтъ. даже кто запѣртить или тоу данъ и се блюдо. да соудить іемоу (гдѣ въ) днѣ пришѣствіа своєго и тѣ стыи (геор)гии.

5. Из Галицької евангелії 1144 р.

(за Амфілохієвим виданням).

Л. IX, 21—44. Онъ же запрѣщъ имъ повелѣ нікому же не глаті сего. Рекъ. кко подобаетъ сноу члчскому много пострадати. и искоушеноу быти. ѿ[т] старьцѣ. и архиереи и кнѣжнікѣ. и оубыєноу быті. и третьи днѣ вѣстати. Глаше же всѣмъ. аще кто хочеть по

¹⁾ зѣ — в кінці рядку. В такому становищі в 1-му почерку часто заховується ж, ба навіть старє оу замінюється через ж.

мнѣ ити. да ѿ[т]вѣржется себе. и да възметь кр[с]тъ свои. по вса дни, и ходіть по мнѣ. Иже бо аще хоцеть дню свою спсти погоубіть ю. а иже аще погоубіть дню свою мене раді спсетъ ю. Какъ бо польза члюку аще пріобрацеть всего міра. а себе погоубить ли отъщетіть. Иже бо аще постыдѣтсѧ мене и моихъ словесъ сего снѣ члчскіи постыдѣтсѧ. ѿгда прідетъ въ славѣ свои. и очі и стхъ агглѣ. Глю же вамъ · въ истіноу соутъ нѣціи ѿ[т] столціхъ сле иже не имоутъ вѣоусіті смърти. дондеже оузратъ пресеѣ бжые. Бы[с] же по словесхъ сіхъ. ꙗко днѣи осмь. и поимъ петра. и иоана. и имкова. възде на гороу помолитсѧ. И бы[с] ѿгда помолашесѧ вѣдѣныѣ лїца ѿго ино. и одѣныѣ ѿго бѣло блїстасѧ. И се моужа два съ нимъ глюща · аже блста мосі и илїа. Павльшасѧ въ славѣ глашета же исходъ ѿго. иже хоташе. съкончати въ иер[с]лмѣ. Петръ же и соуща съ нимъ блхоу отагчени снѣмъ оубоужше же сѧ вѣдѣша славою ѿго. и оба моужа столца съ нимъ. И бы[с] ѿгда разлоучашетасѧ ѿ[т] ѿго. рече петръ къ ісові наставніче. добро іестъ намъ съде быти. и сътворімъ скініа трїи. іедіноу тобѣ. іедіноу мосеови. и іедїнз илїи. не вѣды иже глаше. Се же іем глющю бы[с] облакъ. и осѣни л. оубо. аша же сѧ. вшѣдшемъ же имъ въ облакъ. И гласъ бы[с] из облака гла. съ іестъ снѣ мои възлюблены. того послушайте. И ѿгда бы[с] гласъ. обрѣтесѧ ісѣ іедїнз. и ті оумълчаша. и нікому же не възвѣстїша въ ты дни, нічсоже о тѣхъ ꙗже вѣдѣша. Бы[с] же въ прочїи днѣ съшѣдшемъ же имъ съ горы. сѣрѣте и народъ многъ. И се моужъ из народа възпї гла оучітелю молютсѧ. прїзврї на сна моѿго. ꙗко иночд мї іестъ. И се дхъ іемлетъ и. и възнезапоу възпїетъ. и проужаіетсѧ съ пѣнами. и едѧ ѿ[т]ходіть ѿ[т] ѿго съкроушл и. И молихсѧ оученікомъ твоимъ да ижченоутъ и. и не възмогша. ѿ[т]вѣщавъ же ісѣ рече іем. ѿ роде невѣрнѣ и разврацень. доколѣ боудоу въ васъ. и тѣрплю вы · прїведі мї сна твоѿго сѣмо. Іеще же градоуцю іемоу. повѣрже и бѣсъ · и сътрѣсе. запрѣти же ісѣ дховї нечїстому. и исцѣлї отрока. и вѣдасть и оцю ѿго. Дивлїахоу же сѧ вси о величїи божьї. всѣмъ же чудашемсѧ о всѣхъ ꙗже твораше ісѣ. рече оученікомъ своїмъ. Вѣложіте вы въ оушї вашї словеса сі. снѣ бо члчскіи имать прѣдатсѧ въ роуцѣ члчсѣ.

6. Из Добрилової евангелїї 1164 р.

Л. 66. Въ оно [в] мимо ходящю ісоу · по нїемъ идоста два слѣпнїца · зовоуща и глюща · помилоуи ны сну двдвѣ · прїшедъшю

же іємоу въ домъ · пристоуписта къ ніємоу слѣпца · и гла има ісѣ · вѣроуета ли іако могоу се сѣтворити · гласта іємоу ієи ги · тогда косноу іа въ очи гла · по вѣрѣ ваю боуди вама · и ѡ[т]вервоста сѣ очи има · и запрѣти има ісѣ гла · блюдѣта да никто же нѣ оувѣсть она же шедѣша прослависта и по всєи земли тои · тѣма же исходлащема · се приведоша къ ніємоу члвкѣ нѣмѣ (над рядком приписано: изгнаноу же бѣсоу прогла нѣм) · и чюдишасѣ народи глюще · николиже тако іависѣ въ изли · а фарисѣи глахоу о кнѣзи бѣсѣ изгонить бѣсы и прохожаше ісѣ грады всѣ оучѣ на сборищихъ ихъ · и проповѣдал ієуа[г]льє ц[с]ртва ицѣлѣма всѣ недоугъ · и всєю іазю въ людехъ.

Л. 80а. іже на кровѣ да нѣ сѣлазѣтъ вѣзѣти ієже въ храминѣ ієго іже на селѣ да сѣ нѣ вѣзвратитъ вѣспѣтъ вѣзѣтъ ризѣ своихъ горе же імоущимъ въ чревѣ и дошущимъ въ ты дни · молите/сѣ да не будѣтъ бѣство ваше зимѣ ни въ соуботоу · боудѣтъ бо тогда печаль велика · ака нѣ была ѡ[т] начѣла твари сєга доже (sic!) и до нынѣ ни имѣтъ быти и аще не быша сѣ прѣкратили днѣє ти то не бы спєласѣ всяка плоть избѣранныхъ ради прекратѣтсѣ днѣє ти тогда аще кто речетъ сєдє хъ или сєдє не вѣроуете вѣстаноутъ бо лѣжни хєи и лѣжни пр[о]рци · и дадѣтъ знамѣнѣма велика и чюдєса.

7. Из Галицької євангелії поповича Євсевія 1283 р.

(з уривків, виданих у Голоскевича).

Л. 1а—2. и слово плоть бы и вѣселєса въ ны. и видѣхомъ славоу ієго славоу іако ієдинъчадаго ѡ[т] оца исполнь блгдти истинь. іѡанъ свѣдѣтѣльствоуетъ ѡ нѣмѣ гла · сѣ бѣ ієго же рѣхо градьи по мнѣ прѣдо мною бы[с] · іако первѣи мене бѣ. и ѡ[т] исполнѣнѣма ієго мы вєи приіахомъ блгдт || вѣзѣ блдтѣ · іако законъ моисѣємѣ дано бы[с]. блгдтѣ истина ісѣ хмѣ бы[с]:/:

Л. 65. Не[д] г по[с] ѡ[т] марка: Ре[ч] ги своимъ воучнкомъ. іже хъщѣтъ въ слѣдо мене ити · да ѡ[т]вержетсѣ себе. и вѣзметъ кр[с]тѣ свои и градєт по мне · іже бо хощѣтъ дню свою (пропущєно скількєсь слів) мене ради и моихъ словєсѣ · тѣ спєсетъ ю.

8. Львівська купча грамота 1371 р.

(А. Соболевский—А. Пташицкий, Палеограф. снимки с русских грамот преимущ. XIV в., Спб. 1903; № 23).

Вѡ имѣ ѡтца и сна и стго дха бжимъ істворѣнѣемъ оу вѣки аминь. істалосѣ подѣ державоу великого кроля краковьского казимира и

господаря рускоѣ землѣ исталоса при державѣ пана оты старосты рускоѣ злѣ оже купилъ панъ вѣтславъ дмитровскій дворище исъ земею яко из вѣка слушало к тому дворищу вшитци вжиткове што днѣ суть и потомъ могутъ быти а што може причинити болше межи тѣми вжитки то на своѣ полѣпшѣныѣ якожь торговля исталася купилъ панъ вѣтславъ оу вѣки оу васила ѣмужъ рѣчють скибичъ и въ ѣго брата на имѣ оу гѣнка и въ ѣхъ сновца оу оленка иже купилъ панъ вѣтславъ во всѣхъ трий тожь ту именовани далъ имъ панъ вѣтславъ 3 кошь гро[ш] вѣсного срѣбра а далъ имъ всѣмъ тремъ то срѣбро посполною рукою тогда они пришедши вшитци и своимъ племенемъ оуздали пану вѣтславу со всѣми объѣзды того дворища по своѣи доброй воли и за иныѣ молвили абы в добромъ покои в[ж]ити тѣхъ вжковъ пану вѣтславу яко въздали при пану блотишевскомъ воѣводѣ илвовскомъ а то свѣдци мѣстичи панъ кнефль мишно воитъ ярославскій а се бояре пѣтръ мошенка ходко лоѣвич. а се попове дисни попъ юрко кропышевич попъ лои а се сусѣде околнии онисимъ а се дѣлци степанъ мелехович мелентий куцевич семень понахидич иванъ кузмич а се бортници пашко бортикъ исъ ѣмелина юрко мошничъ тихо великопольскій голко залѣскій. а выѣздилъ ту землю ходоръ чеолчич тотъ объѣздил. ѿ[т] пана оты старосты а инни то вшитко свидци а писана грамота тислча лѣ[т] по бжѣмъ рожествѣ т лѣ[т] о лѣ[т] и одно лѣ[т] а писалъ грюдкович иван а писано оу кнефля в дому оу вѣки аминь.

9. Грамота Галицького старости Бенка 1398 р.

А се я панъ · бенко староста галицькій · и снѣтинскій. свѣдчю то своимъ · листомъ · каждому доброму кто на . . . листъ оузритъ · или перед кымъ · будетъ · чтюнъ · иже пришедъ передъ насъ · панъ · гервасъ · и вѣноваль · и оправиль · свои женѣ варварѣ сто гривень. на своємъ селѣ на тольмачи и жюрковѣ на своѣи вотнинѣ · а на то · дали ѣсмы свои листъ и нашу · печать привѣсили · а при томъ были · свѣдци. панъ микола испичникъ воѣвода снѣтинскій. панъ гѣрко панъ андриашъ. панъ борисъ хомѣковичъ · панъ хроль · варвариньскій · воронко воитъ коломьискыи рускыи а писанъ листъ оу коломыи · оу тыжѣднѣ по стмѣ михайлѣ · коли сѣ пишеть подъ лѣты ржства х[с]ва · ѿ лѣ[т]. и т лѣ[т]. и девѣносто лѣ[т] и осмое лѣ[т].

10. Из постанови Петра-воеводи й боярської його ради 1456 р.

Мы, Петръ воевода з Божією милостію господарь земли молдавскои, с паны радою нашею молдавскои, а и съ нашимъ митрополитомъ киръ — Теокистомъ, и съ всями паны отъ велика даже и до мала, радили есмы и много подумали межъ собою о утисненіе и погибели земли нашеи, щожъ съ усихъ сторонъ имаемъ, а набулше — отъ турковъ, иже набрали и берутъ по кулкосъ разовъ и просятъ у насъ даны: двѣ тисѣчи угорскихъ златъ. Ино мы недужъ быхомъ дати еи, а боронитисѣ намъ — никакъ, занужъ помочъ и подпоры жадной не имаемъ ни-отколѣ, какъ предци наши имѣли. А не давши имъ, сами собѣ возмутъ, какъ и дотулъ брали — жоны и дѣти братеи нашихъ. Того-дилѣ радили есмы уси посполу поднѣти собѣ неволю, какъ мочи-имемъ, и похилити соби голову тому поганству: наити и дати имъ, на що мочи имемъ ихъ упросити, докулъ ачеи сѣ Богъ милы смидуетъ, абыхомъ тижъ могли отъ Бога помочъ имѣти и стороны свои наити, какъ и наши предци имѣли.

11. Київська грамота кн. Семена Олельковича 1459 р.

Мы, кн[я]зь Семень Александрович великог[о] князства своег[о] киевского, ознаимуемо сим листом нашим, хто бы на него посмотрити любо чтучи его слухати будет хотѣв, кому бы того вѣдати потреба, — иж мы деи, змиловавшись над слугою нашим, урожоним єремиею Шашком, которой намъ великіе услуги свое и коштом немалим отдает, про то, нагорожаючи ему самому, жонѣ и потомству его, при-всю отчизнѣ и дидизнѣ его земляной и при всѣхъ городищох и урочищах его зоставую и сим листом моимъ надаю, которыхъ продкове его отъ предковъ моихъ спокоине держали и оныхъ заживали: городища, селища и урочища з рѣками и рѣчками и з ихъ прилеглостями, каждое до себе широкость маючие. Городище Тимолов из лѣсомъ Гнилецкимъ, Томиловомъ, Печенѣжцомъ, Ключевомъ, Бугаевомъ и иншими лесами и лесками и землями своею широкостю, какъ се они маю. Городище из [ле]сам[и] Драгушовскими и зо всею землею над рекою Русавою; по обохъ сторонахъ тое реки земля лежащая, какъ ее предкове в широкости и долгости з дубровами, сеножатми и речками малими, в Русаву впадаючими. И какъ тая Русава сама в себе рѣкою идеть и в Днѣстръ упадаеть, — с тоєю рѣкою Русавою и широкостю земляною. Такъ же городища над рекою Кусницею из головою Кусници и Кусничкою зо всѣми ихъ полями,

сеножатми, дубровами и ихъ принадлежностю. До того, инѣшіе городища и урочища над рѣчкою Каменицею и от верховины ея, которая впадаетъ в Днѣстръ: з обудвухъ сторонъ тое рѣчки Каменици землю деръжати маеть по самую Сухую Каменицю, с подоиминами тамътого мѣся по рѣчкѣ Рапшкѣвъкѣ, которая в Днѣстръ впадаетъ, и з оними городищами, и ихъ широкостю и дългостю земляною, и изъ стѣнъками и ярами, долинами, понадъ Нестромъ и въ поляхъ будучими, — зо всѣмъ тымъ, какъ продкове его дрѣжанья и уживанья свои мѣли а повиносость и службу продкомъ нашимъ отдавали и намъ отдаютъ. При чомъ всюмъ, его самого, жону, дети, и на потомъ будучіе печадки его при томъ всюмъ zostавую и мѣти хочу, какъ продъкове его заживали, штобы и унъ тое отчизни и дидизъни свое заживалъ и по немъ счадки его. На што и листъ нашъ с притисъненъемъ и завишенъемъ печати наше дали есмо. Писанъ на Прилуце, за Днепромъ, іюнь 12 ден[ь] в лѣто 6967.

12. Из Збірника 1662 р., написаного в Хоружівці.

(перехов. в Бібліот. Одеськ. Вищ. Школи, ч. 86).

Приписка (на обкладинці 1-го аркушу). Исписанна¹⁾ бысть сія кнѣга, глаголемая Соборникъ, Рабомъ Бжїимъ, многогрѣшнымъ И недостойнымъ Іосифомъ Григо[r]: в селѣ Хоружовце ~~хлѣ~~ в Року. Мца Мар(та) ки дня.

Л. 167 зв.—168. Теды часовъ тыхъ царь вавылонскій навходоносор казавъ собѣ шукати хлопят сповїноватства царского, и панства народу Іилскаго, которїи бѣ мѣли уроду красную, и науку, и довѣщъ, жебы были научени языка и писма хальдеискаго през три лѣта. А потом жеби при царю были завжди; и назначив имъ царь оброки з' столу своего, и потравъ которїе сам ѣвъ, и вїно которое самъ пив. межи которїми хлопяти з народу Іуды взят ест и данїил, и с ным иншіе трїе отроки ананїа азарїа и мїсаил.

Л. 8. зв. Авраам реч(е), чога хочеш сну мои. Ісаак реч(е): вижу отче иж огон несеш, а я теж дрова, несу, але бидляти жадног(о) до офѣри не вижу. О як пробив срдце отцевское таким питаем. Гды мислив смутныи отць не вѣдаеш бѣдное дитя, иж ты сам маеш бути мѣсто овчати, рукою отцевскою к волѣ бгу забытый.

Л. 22. Кгды Іосїф що[с] вдому самъ одинъ спрацовавъ. войшла смѣле до него нѣдливѣ, и почне силовне, тягчи его за сукню до

¹⁾ В техничних причин наголос позначено курсивними буквами.

одра, а Іосіфъ вшетечною ся *еи* невстидливою бридячи, сукню в рукахъ *еи* оставивши, утѣкъ якъ птахъ отъ сѣтей диаволскихъ. мыслю и словы срдца своего мазати нехотячи она видячи себе в ганбѣ а жалуючи зневаги своей: мдсть в ненависть обернула, і о смрти его мислила, хотячи абы его муж *еи* забывъ, ажебы вдому болшѣ на него не глядѣла, а смутку своего збути могла. Изобравши челяд спотварила невинност, и рекла, Невѣдаете и[ж] мя силою хотѣвъ покаляти тотъ зра[и]ца Іосиф. ото теперь ся з рукъ моихъ вирвавъ. А скоро мужъ *еи* пришовъ, показала ему ризу его. И доводячи фалшу своего, мовила. Привѣтъ еси на свою і мою ганбу того жидовина. Видиш що мнѣ учинити хотѣвъ. Еслиб в минѣ вѣры и цноты к тобѣ не было. Мужъ легкосердный, давь словамъ *еи* мѣсце. И не слушаючи sprawy отъ Іосифа, а нѣ повѣсти, а нѣ поступкамъ пригляжуючися, осудивъ стго мднца виннымъ. И казавъ его до посполитого вязеня вести.

Л. 38. А сестра оного дитяти, которая здалека глядѣла приступивши до царевни рекла. хочеш ли поѣднаю тобѣ евреискую мамку до него. А царевна призволила и обѣчала заплачу, и привела сестра матку, а царевна дала ей сна на выхован'е; Бгъ такъ справивъ, абы матки своей молокомъ выхованный был, а з нымъ вѣру і боязи бжую высавъ. Гды ся отховало дитя, взяла его цревна до себе якъ за власного сна своего.

Л. 148. Гды агаряне дамаскъ мѣсто в Асирии опановали, а хрстіанъ помордовали і хвалити Іс ха я[в] не допускали, родичи того Іоанна дамаскина у оныхъ окрутніковъ такую ласку мѣли иж не тилко волно имъ было хрстіанскои (о виправлено з і) вѣри поря[д]ки я[в] не ховати, але теж и старостою и судією отца его учиніли, котории то ласки тоеи Бжеи велми на добрыхъ учинкахъ уживаль. Бо будучи богатым, из неволѣ вязней хрстіанъ выкуповаль.

Л. 315. Декій цесарь хрстіанскои кривы (= крови) срогій розливца. Приѣхавши до Ефесу казавъ поймати всѣхъ, которіи бы ся хрстіанми быти менилы, и rozmaитыми ихъ муками тратити, много ихъ і безъ личбы помучено. всѣ вежи ними були наповненны. Тѣла ихъ по мурахъ мѣскихъ, и вежахъ вѣшано. Головы ихъ на паляхъ, и деревахъ втинано. Птахи и вороны мѣсто все тѣла стыхъ пожираючи окружали... **Л. 316.** (з того самого житія). За часовъ его из аріановъ невѣрныхъ уросло геретицтво которое твердило, иж тѣлъ въ скрнхъ мртвыхъ, не буде • и тые що померли жаднои потѣхи не

возмут. до тои диаволскои а поганскои науки, пришли были шаленїи люди.

13. Уривок із Гр. Сковороди.

„О селянській милїй, любїй мїй покою
Всякій печали лишенный!
О источников шумъ журчащихъ водою,
О лѣсъ темній прохладенный,
О шумящи кудри волосовъ древесныхъ,
О на лукахъ зелень красна,
О самота мати ради думъ небесныхъ,
О сумна тихость ужасна,
Гдѣ развѣ гласъ только птичое даетъ волѣ
Да сопѣлка пустухова,
Какъ вигонитъ овцы въ благовонне поле
Или въ домъ пригонитъ знова!
О мой столикъ малїй ни сугъ, ни излишній
Стравами селскими набратїй!
Ни тѣ, чтобъ господскїй раздражить вкусъ пишній
Кухаръ присмачилъ нанятїй,
Но что синамъ зѣ батькомъ, наспѣвшимъ зѣ орання,
Сама варить мати в домѣ!
О бібліотеко, ты моя избранна,
О немногимъ книги чтомы!

